

СЕМАНТИЧКИ РАЗВОЈ ГРЧКЕ РЕЧИ $\sigma\chi\eta\mu\alpha$, ЊЕНИХ ИЗВЕДЕНИЦА, СЛОЖЕНИЦА И ПРЕВОДА

Желели смо да начинимо скицу јединице имагинарног семантичког речника; реч коју смо за то одабрали није, на први поглед, идеална парадигма: њена полисемија, у вези са једноставном етимологијом, није остварила јаке и упадљиве семантичке „пресеке“, већ је показивала извесну „семантичку еластичност“. Превасходно позната као *abstractum*, реч је имала спектакуларне прелазе у конкретно значење. Лексичка издржљивост речи $\sigma\chi\eta\mu\alpha$ показала се и у томе што се она одржала поред великог броја сложеница и изведеница које су имале да појачају или спецификују неко њено особито значење, па је чак неке од тих сложеница и изведеница субституирала. Главни развој и промене значења наше речи одиграли су се у једва два столећа, и тај смо проблем покушали решити тако што смо текстове представника појединих родова разврстали по периодима који би отприлике обухватили једну генерацију (за ауторе до краја V в.), неке ауторе смо морали обрађивати посебно (Аристофан, Платон) а остале из пребогатог IV в. разделили смо по родовима (Аристотел и Теофраст, историчари и ретори).

$\Sigma\chi\eta\mu\alpha$ није етимон око којег би се водила велика дискусија, нити кључни термин неке области, те се о њему веома мало писало¹. Били смо стога упуњени на упоређивање метода аутора сличних расправа. Наишли смо на три главна приступа: испитивање поједине речи у појединог писца, како су то чинили *Doyle*, *Schütrumpf*, *Loche*, *Sprute*²; доприносећи разјашњавању појмова у области којој реч припада (понајвише историји књижевности и философије, а уз то и критици текста), ове студије постављају семантички опис нужно сегментарно. Други, ономасиолошки приступ, применили су *Latacz*, *Handschur*-ова, *Corlu*, *Monssy*, *Vicaire*, *Monteil*, *Reiter*²; та испитивања улазе у срж семантичких промена,

¹ Познајемо две студије о речи $\sigma\chi\eta\mu\alpha$: Ch. Muglier, “Ἐξίς, σχήσις et σχῆμα chez Platon”, *Revue des études grecques*, t. LXX (1957), 72, и о тој се расправи дискутује у одељку о Платону. Друга је C. Sandoz, *Les noms grecs de la forme. Étude linguistique*, Neuchâtel (1971), коју смо упознали захвалјујући залагању др. Љиљане Црепајац и колегињине Милене Јовановић, после писања овог рада, те је дискусија о тој студији у додатку.

² В. Bibliografija.

уз то захватају и ревидирају етимолошка решења, али остављају по страни праћење значења појединог лексема (без ограничења писцем, делом или појмовним пољем). Трећи приступ, назвали бисмо га лексематски, применили су *Hus, Scrapat, Broccia, Wegner* и, нарочито, *Bissinger*³.

Σχήμα је постхомерски дериват од ἔχω са формантом -(α)μα⁴, посведоченим за „испуњење акције (уп. πράγμα)“, од нулске базе основе *segh-, видљиве у аог. ἔσχων. У хомерским текстовима забележен је облик ἔχμα, са конкретним значењем impedimentum, али до додира или мешања значења два деривата није нигде дошло. Старији дериват је документован и у микенским текстовима⁵. Млађи, како изгледа, не постоји у раној епској поезији. Значење ἔχω је и транзитивно и интранзитивно, како се види из израза εὖ ἔχειν, ἄλγεα ἔχειν⁶; σχῆμα такође има оба ова значења, са којима се може упоредити српхрв. *гржайи* (се) — *гржање*, и директна семантичка паралела у словеначком *imeti* (se). Одлучујућа промена дешава се између значења *гржање* и *излег*, где се појављује нијанса која указује на укључивање нове категорије у сферу значења: оптичке.

Морфолошке особености које нас овде занимају су начини грађења сложеница и изведеница. За нова формирања коришћена је крпа основа⁷ (придеви са префиксом ἀ- и εὖ-, као ἀσχήμων, εὖσχήμων); дентална генетивска основа искоришћена је за глагол са уобичајеним деноминалним формантом -ίζω: σχηματίζω; од придева са крњом основом формирани су глаголи на -έω, као ἀσχημονέω, али је од денталне основе постало εὖσχηματίζω, а можда и ἀσχηματίζω?, судећи по партиципу ἀσχημάτιστος у Аристотела⁸; са читавим глаголом као суфиксом, формирани су глаголски облици σχηματοποιέω, σχηματογράφω. Глаголска сложеница на -ίζω поновила је процес са крњом основом, па се добио глагол ἀσχημιζω. Позни придев ἀσχήματος можда је настао под утицајем лат. придева на -tus, као што је σχηματάριος оформљен лат. суфиксом -arius.

Реч σχῆμα имала је своју морфолошку историју и у латинском будћи да је већ за Плаута била пренесена, и ту је у облику именице I деκлинације⁹. Исти облик видимо и у Петронијевим *schemis*¹⁰,

³ M. Bissinger, *Das Adjektiv μέγας in der griechischen Dichtung*, München (1966).

⁴ E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, I—II, München (1939—1950), 532.

⁵ e-ka-ma-te, e-ka-ma-pi, M. Ventris — J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge (1956), 239, 240. L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford (1969), Py Ta 642. 3; Ta 713 I 3; 715 I, тумачи: „... in the description of the table; some part of the support.

⁶ P. Chantraine, *Dictionnaire étimologique de la langue grecque*, Paris (1970), s. ἔχω.

⁷ J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Berlin, (1959), s. segh-.

⁸ *Phys.* 191 a 2.

⁹ *Amph.* 117.

¹⁰ *Cena* 44.

премда он реч очито и грчки деклинира (*frigidum schema*)¹¹. Изгледа да је на латинске облике утицао и позни грчки облик $\sigma\chi\epsilon\mu\alpha$ који бележи Хесихије.

Сведочансџва из грује руке за најстарије ауџоре

Најстарије име уз које се јавља реч $\sigma\chi\eta\mu\alpha$ је Талет из Милета: у фрагменту Калимахових *Λαμβά*¹² философ, по Пфајферовом тумачењу, црта у песку Питагорину теорему. Калимах мисли да је творац теореме Фрижанин Еуфорб:

εὐρεν δ'ὁ προυσέληνος αἰσίωι σίττηι
ἐν τοῦ Διδυμέος τὸν γέροντα κωνήιωι
ξύοντα τὴν γῆν καὶ γράφοντα τὸ $\sigma\chi\eta\mu\alpha$,
τοῦξεῦρ' ὁ Φρύξ Εὐφορβος, ὅστις ἀνθρώπων
τρίγωνα καὶ σκαληνά πρῶτος ἔγραψε
καὶ κύκλον ἔλκικα(?) > κῆδίδαξε νηστεύειν
τῶν ἐμπνεόντων.

Диодор¹³ мисли да је Еуфорб сам Питагора; из било које варијанте излази да Талет није први смислио $\sigma\chi\eta\mu\alpha$, него питагорејци, но хронолошка потешкоћа још не говори у прилог Талетовој геометриској ингениозности¹⁴. Нажалост, решење тог питања не би одговорило на питање да ли је реч $\sigma\chi\eta\mu\alpha$ Талет употребио као назив за геометријску фигуру.

Евиденција није јача ни за Хераклита: Диоген из Лаерте наводи његово учење о светлости сунца и месечевих мена¹⁵:

τούς τε κατὰ μῆνα τῆς σελήνης σχηματισμοὺς γίνεσθαι
στρεφομένης ἐν αὐτῇ κατὰ μικρὸν τῆς σκάφης.

На основу тога не може се тврдити да је Хераклит употребио термин $\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$; у значењу *месечеве мене*, он се по први пут јавља у Аристотела¹⁶.

Што се тиче Питагоре и његових следбеника, обавештења су и ту секундарна и знатно познија, али нешто богатија него за Талета и Хераклита. Веома често се појављује *πέντε οχήματα*, пет основних геометријских облика (купа, пирамида, октаедар, икосаедар, додекаедар)¹⁷. Не преводимо „геометријске фигуре“, јер се $\sigma\chi\eta\mu\alpha\tau\alpha$ односе и на чврста тела — *στέρεα*. Она су козмички елементи — ἡ τοῖς κοσμικοῖς ἀποδίδεται στοιχεῖοις¹⁸, и од њих

¹¹ *Saturae* 126.

¹² Diels — Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*,⁵ Berlin (1936), I 73.

¹³ *Vorsokr.* I 451.

¹⁴ уп. познати навод Херодота (*Hist.* 1, 170) да је Талет γένος ἑόντος Φοίνικος, тј. да је вероватно познавао семитска достигнућа у геометрији.

¹⁵ *Vorsokr.* I 142.

¹⁶ *Cael.* 2. 14. 17.

¹⁷ *Vorsokr.* I 403, 449.

¹⁸ *Vorsokr.* I 400.

настају земља, ватра, ваздух, вода и сфера целине¹⁹. Посвећени су боговима, Зевсу круг, Атени троугао, Хермесу квадрат, Диоскурима полукругови, итд²⁰. Друго значење речи *σχῆμα* је *облик* (*свакоῖ ἴσела*), као једна од три особине — *μέγεθος, σχῆμα, δύναμις* — које се мењају да би дале *αἰσθητὰ*²¹. У Прокловом коментару за Еуклида (реч је о Питагори) јављају се у истом одељку два помена речи: *σχῆμα παιδείας ἐλευθέρου* и *κοσμικὰ σχήματα*²². Коначно, једно од питагорејских *ἀκούσματα* које наводи Јамблих у *Προίρειτικόνу*²³ гласи:

πρῶτῳ τὸ σχῆμα καὶ βῆμα τοῦ „σχῆμα καὶ τριῶβολον“

Речи *σχῆμα* нема у Хомера, у хомерским химнама, у Хесиода и острвских лиричара, у Пиндара и Солона: она се спомиње само уз имена јонских мудраца и питагорејаца.

Први и несигурни помени речи *σχῆμα* нису дакле старији од 6. в. пре н. е. Све што би се могло закључити на основу изнесених сведочанстава, уз податак да речи нема у епици и лирици, јесте да *σχῆμα* почиње да се употребљава у доба јонске интелектуалне дијаспоре.

Фриних и Ајсхил, Херодот, Хиџокрајџ и Горџија, сведочансјива о ајшомисјивима

Трагичар Фриних је старији од Ајсхила, и употребљава реч *σχῆμα* у упадљиво специјализованом, техничком значењу, везаном за позориште²⁴:

σχήματα δ' ὄρχησις τόσα μοι πόρεν, . . .

Много више семантичких могућности, и рекло би се архаичнију употребу даје Ајсхил у *Сегморици* *πρὸς τὴν Тебе*. Оба навода, саме именице и изведеног глагола, су у највећем одељку трагедије, опису штитова аргивских вођа²⁵:

*ἐσχημάτισται δ' ἀπὸς οὐ μικρὸν τρόπον
ἀνὴρ δ' ὀπλίτης κλίμακος προσαμβάσεις
στείχει πρὸς ἐχθρῶν πύργον, ἐκπέρσαι θέλων*

Реч је о штиту аргивског Етеокла, који напада трећа градска врата. Старији схолијаст *ἐσχημάτισται* објашњава са *ἔχει σχῆμα* а млађи са *τετύπωται*²⁶. Стога бисмо тај облик могли превести са „обликован је (штит)“. Уз технички израз *τετύπωται*, опис оу

¹⁹ *Vorsokr.* I 403.

²⁰ *Vorsokr.* I 402.

²¹ *Vorsokr.* I 442.

²² *Vorsokr.* I 448.

²³ *Vorsokr.* I 466.

²⁴ Diehl, *ALG*, fr. 1.

²⁵ *Septem*, 465, у *Aeschylī Tragoediae*, ed. D. Page, Oxford (1955).

²⁶ *Scholia Graeca in Aischylum*, ed. G. Dindorf, Leipzig (1 51), 52.

σμικρὸν τρόπον ишао би и у конкретном и у ширем смислу, одн' и „дубоки рељеф“, и „на приметан, упадљив начин (је обликован)“.

Други случај доноси именицу *σχῆμα* која се односи на живу личност, Хипомедонта, нападача на четвртим вратима²⁷:

Ἴππομέδοντος σχῆμα καὶ μέγας τύπος.

У новијем чланку који се бави тумачењем описа штитова у *Сегморици*²⁸ не анализира се потанко овај стих, али се преводи са „the tall figure and statue of Hippomedon“. Стихове бисмо са гледишта стила могли посматрати као рафинирани *pars pro toto* — пред вратима се шепури „обличје“ моћног Хипомедонта, који окреће бесне кобиле у круг да би их одвратио од јуриша. У претходном, трећем опису штита, исковани хоплит напада град, а у четвртом живи облик Хипомедонта, у елиптичној градацији, прети Теби. Тако бисмо у стиху 488. препознали пишчеву намеру да речи, уз њено основно значење *држање* да и нијансу *ујагљиво држање*. Многи, нешто млађи примери (у Аристофана и Софокла), показују како је лако неутрално обојено *σχῆμα* добила позитивно значење „достојанствен изглед“ и, са друге стране, *ујагљиво држање*, а затим *иоза*.

Херодот употребљава реч *σχῆμα*, изведенице и сложенице у значењима и контекстима који су без сумње колоквијални. Једино место где се јавља матична реч је у чувеној причи о лаковерности Атијана и Пејсистератовој маскаради са богињом Атеном.²⁹

ταύτην τὴν γυναῖκα σκευάσαντες πανοπλίῃ, ἐς ἄρμα ἐσβίβασαντες καὶ προδέξαντες σχῆμα οἷόν τι ἔμελλε εὐπρεπέστατον φανέσθαι ἔχουσα ἡλαυνον ἐς τὸ ἄου...

Ту је употребљено конкретно интранзитивно значење „имање себе — држање“. Премда је у тексту суперлатив *εὐπρεπέστατον* (*σχῆμα*), реч на коју се он односи, нема јасно позитивно значење, већ неутрално, наговештено и релативно-финалном конструкцијом *οἷόν τι ἔμελλε... φανέσθαι*; тиме као да се наглашава неаутентичност склопа *σχῆμα εὐπρεπέστατον*. Упадљива неодређеност значења речи *σχῆμα* омогућава различита мењања смисла. То неутрално значење још је довољно у снази да се за скретање према позитивном или негативном Херодот служи сложеницом са префиксом који појачава основно и даје „sichtlich, offentlich“ значење³⁰. Тако сложеница *πρόσχημα* добија значење *исцлакнуто држање*, и даље *украс, дика*³¹:

Ἦ Μίλητος... τῆς Ἰωνίας ἦν πρόσχημα

²⁷ *Septem* 488.

²⁸ S. Bernadete, *Two notes in Aeschylus Septem*, Winer Studien NF, II Wien (1968).

²⁹ *Historiae*, ed. C. Hude Oxford (1927), 1, 60.

³⁰ *Gr. Gr.*, II 505.

³¹ *Historiae* 5, 28.

Исти префикс даје и негативно значење, од *ὑπερῆραν, ὑπαγ-
λῖος изілед*, тј. са намером да превари, до *изіговор*³². Говорећи о из-
говору којим су се Персијанци послужили при нападу на Грчку,
Херодот наводи градове Атину и Еретрију, који су бродовљем
помогли јонске устанике³³:

... αὐται μὲν ὦν σφί πρόσχημα ἦσαν τοῦ στόλου. . .

На исти начин, у одељку о грчком посланству на Сиракузи³⁴

... πρόσχημα μὲν ποιούμενος ὥς ἐπ' Ἀθήνας ἐλάυνει. . .

У том одељку први пут сусрећемо и облик са α-privativum³⁵.

... οὐ μέντοι ἀποδεξάμενος ὑβρίσματα ἐν τῷ λόγῳ οὐ με
ἐπεισας ἀσχήμονα ἐν τῇ ἀμοιβῇ γενέσθαι. . .

Ph. E. Legrand³⁶ преводи реч изразом „... à manquer aux
convenances...“ Превод је тачан, премда би прецизнија била
конкретна нијанса: „да не изгубим ништа од свог (достојанстве-
ног) држања“.

Последњи пример којим ћемо се бавити доноси ново, секун-
дарно и конкретно значење речи, које смо већ видели у Фриниха,
и, како изгледа, пародирање позоришног термина. Реч је о одељку
о просидби Клеистенове кћери, и о необичном понашању главног
кандидата Хипоклеида; весели просац, пре него што ће згранути
несуђеног таста дубећи на глави и машући ногама, игра на столу
извесне лаконске и атичке игре³⁷:

μετὰ δὲ ἐπισχῶν ὁ Ἰπποκλείδης χρόνον ἐκέλευσέ τινα
τράπεζαν ἐσενεῖναι, ἐσελθούσης δὲ τῆς τραπέζης
πρῶτα μὲν ἐπ' αὐτῆς ὀρχήσατο Λακωνικὰ σχημάτια,
μετὰ δὲ ἄλλα Ἀττικά, τὸ τρίτον δὲ τὴν κεφαλὴν,
ἐρείσας ἐπὶ τὴν τράπεζαν τοῖσι σκέλεσι ἐχειρονόμησε.

Текст није сигуран у погледу деминутива, но ситуација се
не би битно семантички променила и кад би у тексту стајало *σχή-
ματα*. Што се тиче промене значења, колектив *серија сѣавова* и
даље *иѣра* је честа појава (уп. наше *кола* — *скуѣ*, *колекѣив ѣочкова*).
О природи тих лаконских и атичких игара не дају се објашњења,
али је чита градиација: игре су претпоследњи стадиј пред призор
који ће коначно озлоједити Клеистена; вероватно је реч о мимичким
играма, неприкладним кад се проси дама висока рода. Истом анег-
дотом се бави и Атенај, и у његовој је верзији Хипоклеид *φορτι-*

³² Gr. Gr. loc. cit., за негативно значење: „... hell. προ-ίσταμαι (von Pro-
stituirten, wie lat. pro — stare)“.

³³ 6, 44.

³⁴ 7, 157; исто употреба и у 9, 87.

³⁵ 7, 60.

³⁶ *Histoires*, Paris (1932—1966).

³⁷ 6. 129.

κῶς ὁρχησάμενος³⁸. Следи тумачење да је Клеистен по игрању оценио и прошчеву душу, разматра се играње уопште (по угледу на Платоново размишљање у *Држави*), и даје се, макар са семантичке тачке гледања, занимљиво поређење:

καλὸν μὲν εὐσχημοσύνη καὶ κόσμος, αἰσχρὸν
δὲ ἀταξία καὶ τὸ φορτικόν³⁹.

Укрштени парови са супротним значењима су *κόσμος* — *ἀταξία* и *εὐσχημοσύνη* — *τὸ φορτικόν*³⁹; *εὐσχημοσύνη* морамо превести са *иприсцојносии*. Према томе би изгледало оправдано тумачити *σχήματα* или *сχημάτια* као еуфимистичка значења која прикривају непристојан садржај; ако је деминутив аутентичан, то је још упадљивије: деминутив, иронично употребљен, враћа ублаженом облику живост, те га заправо појачава — ефекат сличан намигивању или гесту уз изговорену реч, поступак који потпуно мења смисао изговорене речи. Цео Херодотов одељак има спонтаност таквог говорног језика, праћеног покретима и мимиком.

У списама који се приписују Хипократу реч *σχῆμα* се веома често јавља, понајвише у основном значењу *држање, облик, лик* у очекиваном медицинском детерминисању — *облик ране, облик болести, изглед болесника* и сл. Необично значење јавља се у спису *О сјајој лекарској вештини*⁴⁰:

Ἱητρικῇ δὲ πάλαι πάντα ὑπάρχει, καὶ ἀρχὴ καὶ ὁδὸς εὐρημένη, καθ' ἣν τὰ εὐρημένα πολλὰ τε καὶ καλῶς ἔχοντα εὔρηται ἐν πολλῷ χρόνῳ καὶ τὰ λοιπὰ εὔρεθῆσεται, ἣν τις ἱκανός τε ἐὼν καὶ τὰ εὐρημένα εἰδὼς ἐκ τούτων ὁρμώμενος ζητῇ. ὅστις δὲ ταῦτα ἀποβαλὼν καὶ ἀποδοκιμάσας πάντα ἑτέρῃ ὁδῷ καὶ ἑτέρῳ σχήματι ἐπιχειρεῖ ζητεῖν καὶ φησί τι ἐξευρημέναι, ἐξηπάτηται καὶ ἐξαπατᾶται· ἀδύνατον γάρ δι' ἃς δὲ ἀνάγκας ἀδύνατον, ἐγὼ περιήσομαι ἐπιδειῖξαι λέγων καὶ ἐπιδεικνύων τὴν τέχνην ὅτι ἔστιν.

Littre⁴¹ преводи кључне речи са „... d'autres méthodes et d'autres voies...“. Друго место је из поглавља 22:

Δεῖν δέ μοι δοκεῖ καὶ ταῦτα εἰδέναι, ὅσα τῷ ἀνθρώπῳ παθήματα ἀπὸ δυναμίων γίνεται καὶ ὅσα ἀπὸ σχημάτων. λέγω δέ τι τοιοῦτον, δύναμιν μὲν εἶναι τῶν χυμῶν τὰς ἀκρότητάς τε καὶ ἰσχύον, σχήματα δὲ λέγω ὅσα ἐνεστίν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. ... τῶν δὲ ἔσω φύσει τοῦ ἀνθρώπου σχῆμα τοιοῦτον κύστις τε καὶ κεφαλὴ καὶ ὑστέρα γυναιξίν.

³⁸ *Deipnosophistae*, ed. G. Keibel, 14, 628 d.

³⁹ τὸ φορτικόν, у вези са фέρω, имало је семантички развој од значења „товарни“ до „груб непристојан“, ун. наше „кочияшки“.

⁴⁰ *De prisca medicina*, ed. Kühlewein—Ilberg, Leipzig (1894—1904), 1, 2.

⁴¹ *Oeuvres complètes d'Hippocrate*, Leiden (repr. 1961), I 573.

У првом одељку, *σχῆμα* има веома уопштено апстрактно значење: *вид* или *облик* се односи на читав научни приступ; будући да медицина већ има принципе и путеве, *σχῆμα* означава њену целокупност. Због *ἐτέρωφ*, превод *обим* би теже ишао.

У другом одломку, као да присуствујемо стварању новог значења, одн. термина: аутор, наиме, објашњава зашто је употребио управо реч *σχῆμα* у значењу *ορίαν обзиром на облик*. Прихваћена у том значењу, реч је у даљем тексту већ употребљена као конституент дефиниције *οὗτο ὅτιο је у човеку*, а даље следи серија објашњења, која се завршава давањем примера *ἴσκειν су*. ... Аутор тако сам објашњава своју неосемантему; будћи да је на почетку списка говорио о облику, целини медицине, објашњење промене значења је сасвим умесно, и у наставку је употребљено ново, објашњено значење. Чињеница да аутор објашњава конкретно значење речи коју је претходно употребио као *abstractum* не дајући објашњења, значило би да му је реч са апстрактним значењем била ближе и познатија, као и то да је у другом случају одређује обзиром на слушаоца или читаоца. На сваки начин је јасно да писац не барата изразом као опште познатим и употребљаваним, него га, сматрајући подобним, „уводи“ у стручну терминологију.

За софисту Горгију везује се откриће језичких фигура, тзв. *σχηματισμοί*, као што наводи Диодор⁴²:

πρῶτος γὰρ ἐχρήσατο τοῖς λέξεως σχηματισμοῖς
περιττοτέροις καὶ τῇ φιλοτεχνίαι διαφέρουσιν. . .

У Горгијиним текстовима нема знакова да је аутор употребио у том значењу термин који му се приписује, док је у *Похвали Јелени* употребио реч *σχῆμα* у њеном уобичајеном значењу *облик*, *лик*⁴³:

ἀλλὰ μὴν οἱ γραφεῖς ὅταν ἐκ πολλῶν χρωμάτων
καὶ σωμάτων ἐν σῶμα καὶ σχῆμα τελείως ἀπερ —
γάσωνται, τέρπουσι τὴν ὄψιν

Значајна је употреба склопа *χρῶμα — σῶμα — σχῆμα*, који је веома чест у Платона и Аристотела; тако бисмо у *Похвали* могли видети праву појаву те формуле, која својом обухватношћу веома одговара философским текстовима.

Дела Леукипа и Демокрита нису сачувана, али су већ мислиоци из наредне генерације писали о њиховом учењу, дајући тумачења појединих термина. Тако Аристотел на неколико места спомиње особеност Демокритове терминологије⁴⁴, говорећи о атомистичком бићу и небићу: биће се разликује само по облику, реду и

⁴² *Vorsokr.* II 273.

⁴³ *Vorsokr.* II 294.

⁴⁴ *Metaphysica* 985 а 4,

положају. Следи очит пример са словима: *Α* се од *Ν* разликује по облику, *ΑΝ* — *ΝΑ* по реду, и *Ι* од *Η* по положају. У мањем обиму Аристотел објашњава Демокритов облик *ῥυσμός* и преводи га са *σχῆμα* и у спису *Ο Души*⁴⁵. На још једном месту Аристотел даје очигледно објашњење⁴⁶:

ταῦτα δὲ γένη ἐναντίων· θέσεως ἄνω κάτω,
πρόσθεν ὀπίσθεν, σχήματος γωνία εὐθὺ περιφερές.

Евиденција је овде јача него код питагорејаца: Демокрит је употребио реч *ῥυσμός* и њу је Аристотел са сигурношћу превео са *σχῆμα*.

Група писаца којом смо се овде бавили не спада у исти период (Ајсхил и Фриних су макар за једну генерацију старији од осталих), но и у шире схваћеном временском оквиру, они на разне начине представљају прву значајну, прву познату, прву документовану или традицијом признату почетну тачку у употреби речи *σχῆμα*.

Софокле и Еурипид

У поређењу са млађим савремеником Еурипидом, Софокле је мало употребљавао нашу реч, њене сложене и изведенице, али те употребе показују разнолика значења.

Значење *одећа*, *ношња* јавља се у *Φιλοκλειῆϊ*⁴⁷ у склопу са *στολή*:

ποιῖας πάτρας ἄν ἢ γένου ὕμῃς ποτε
τύχοιμ' ἄν εἰπών; σχῆμα μὲν γὰρ Ἑλλάδος
στολῆς ὑπάρχει προσφιλεστάτης ἐμοί.
φωνῆς δ' ἀκοῦσαι βούλομαι.

Упадљиво је сужавање значења од *изглед* према *главно у изгледу*, *карактеристичка*, затим *одећа*, и поновљеним поступком *карактеристична одећа* — *ношња*.

У *Αντιφῶνι* гласник обавештава хор, а затим и Еуридику, о Хајмоновој смрти⁴⁸. Употребљен је израз *ζῆ τύραννου σχῆμα* 'ἔχων а закључак је да такав живот не вреди *ни сенке дима* (*οὔτε καπνοῦ σκιάς*); мислимо да *σχῆμα* ту значи *начин животоа*, а не (*ширански*) *украс*, *сјај*.

Сложеница *πρόσχημα* појављује се у Софокла и у негативном и у позитивном значењу: у *Ελεκίρι*, мајка пребацује јунакињи да јој је *изјовор* свагда био то што јој је ова убила оца⁴⁹:

πατήρ γάρ, οὐδὲν ἄλλο σοὶ πρόσχημ' ἀεὶ
ὥς ἐξ ἐμοῦ τέθνηκεν.

⁴⁵ *De anima*, ed. W. D. Rose, Oxford (1960), 404 а 2; 405 а 11; уп. и Филоповов коментар, *Vorsokr.* II 72.

⁴⁶ *Physica* 188 а 22.

⁴⁷ 222—225, ed. A. C. Pearson, Oxford (1928).

⁴⁸ 1169 и даље.

⁴⁹ 525.

Нешто даље у истој трагедији, педагог спомиње — вероватно Питијске игре⁵⁰:

τὸ κλεινὸν Ἑλλάδος πρόσχημ' ἀγώνος.

Значење је несумњиво позитивно, *украc, дика, слава*.

Посебно ћемо обратити пажњу на место из *Φιλοκίττεια* где се јавља *σχῆμα* у фигури екскламације; Одисеј је успео да лукавством одузме Филоктету лук, и он се у очајању обраћа Неоптолему, описујући своју ужасну судбину, без лука који га је хранио и бранио⁵¹:

Τί φής; σιωπᾶς. Οὐδέν εἰμ' ὁ δῦσμορος.
 Ὡ σχῆμα πέτρας δίπυλον, αὔθις αὖ πάλιν
 εἴσειμι πρὸς σὲ φίλος, οὐχ' ἔχων τροφήν,
 ἀλλ' ἀνανοῦμαι τῷδ' ἐν ἀλίῳ μόνος.

P. Mazon⁵² упоређује ову фигуру са сличним обликом у поезији В. Игоа, и место преводи са „О forme horrible de cette double porte. . .“ Превод није сасвим успео јер је изостављена конкретна ознака *πέτρας*; а затим *улаз у њехину у облику враћа* је као место заштите изгубио смисао без лука, то је сад само *указа*. Нијанса *јуки облик* тек је назначена, и створена је фигура у којој општа одредба (*σχῆμα*) долази на прво место, а посебна, она која носи значење, као њен апозитивни додатак у генетиву. Са дискретним наглашавањем узалудности, та је екскламација у трагичкој поезији показала своју експресивност.

У Еурипида, ученика софиста, наша реч и њене изведенице и сложенице дају слику полисемије шире него у Софокла.

У *Κικλῳ* Полифем испитује сатире о стању домаћинства, и уплашени хороваћа на питање о ручку одговара: „Шта год хоћеш, само да мене не поједеш!“ Полифемова је реплика⁵³:

Ἦμιστ' ἐπεὶ μ' ἄν ἐν μέσῃ τῇ γαστέρι
 Πηδῶντες ἀπολέσαιτ' ἄν ὑπὸ τῶν σχημάτων.

Препознајемо позоришни термин који наводи Фриних.

У *Μεγεῖ*, јунакиња у монологу разоткрива Јасонову праву природу и намере, док јој он прилази *улађен* (εἰσχήμων)⁵⁴. Неочекивано је сложеница са позитивним значењем употребљена у тако саркастичном контексту, и то је усамљен случај у историји значења наше речи.

⁵⁰ 628.

⁵¹ 952.

⁵² Sophocles, *Tragedies*, Paris (1960).

⁵³ 221. Уп. G. Wetzel, *De Euripidis fabula satyrica, quae Cyclops inscribitur, cum Homericо comparata exemplo*, Klass.—Phil. Studien, Heft 30, Wiesbaden (1965), 65: „semel in tota fabula Cyclopem iocantem videmus eoque aliquanto humaniorem redditum esse“.

⁵⁴ 579—587.

Конкретно значење изведеног глагола *σχηματίζω* „обликујем“, па уже *украшавам* јавља се у гласниковом опису Глаукине смрти⁵⁵:

Λαμπρῷ κατόπτρῳ σχηματίζεται κόμην
ἄψυχον εἰκὼ προσελώσα σώματος.

У сцени опраштања са децом, Медејине су речи⁵⁶:

Ἵμεῖς δὲ μητέρ' οὐκέτ' ὀμμασιν
φίλοις ὄψεσθ', ἐς ἄλλο σχῆμ' ἀποστάντες βίου.

Схолијаст уз овај стих објашњава *ἄλλου βίου λέγει τοῦ κατὰ τὸν "Αἰδην"*⁵⁷. Уз то објашњење, чини се да не би ишло тумачење „у други начин живота“ (уп. *Αἰψιόνα*, loc. cit.), већ конкретније значење *облик*.

У првом стиху *Андромахе* јавља се *σχῆμα* у значењу које смо досад видели у сложеници *πρόσχημα*:

Ἀσιάτιδος γῆς σχῆμα, Θηβαία πόλι,
ὅθεν ποθ' ἔδνων συν πολυχρύσῳ χλιδῇ
Πριάμου τύραννου ἐστίαν ἀφικόμεν
δάμαρ δοθεῖσα παιδοποιὸς Ἑκτορι.

Еурипид иначе уопште не употребљава сложеницу, јер само *σχῆμα*, по пишчевом суду, може да искаже позитивно значење *украс*. Таква употреба, примењена на особу (Ахила) јавља се у *Ифијенији* у *Аулиди*⁵⁸. Да се у *Андромахи* и очекивало *πρόσχημα*, наводи и схолијаст — то је прва реч која иде после формуле за набрајање синонима *καὶ ἄλλως...*

У *Χιῶνιῶν* дадиља суво прекида Фајдрино пренемагање⁵⁹:

Τί σεμνομυθεῖς; οὐ λόγων εὐσχημόνων
δεῖ σ' ἀλλὰ τ' ἀνδρός.

Значење је *ὑπιστύοјан*, *улађен* (*іовор*), али у недвосмислено ироничном контексту добија нијансу *исцразан*.

Јавља се и само значење *ὑπιστύοјно* исте те сложенице, неоптерећено иронијом, у *Хекаби*, кад Талтибије описује Поликсенину смрт⁶⁰:

Ἦ δὲ καὶ θνήσκους' ὅμως
πολλὴν πρόνοιαν εἶχεν εὐσχήμων πεσεῖν.

⁵⁵ 1161.

⁵⁶ 1039.

⁵⁷ E. Schwartz, *Scholia in Euripidem*, (1887—1891).

⁵⁸ 983.

⁵⁹ 490, ed. W. S. Barret, *Commentaries*, 248: „εὐσχήμων with the implication that the fine language is glossing over an awkward truth“; уп. *Med.* 584; „εὐσχήμων of one using specious argument...“

⁶⁰ 569.

Уобичајена значења речи *σχῆμα*, *облик*, *изглед* и *држање*, јављају се у *Ифиџенији на Тауриди* — Орест мења *држање* према само њему видљивим визијама Еринија које га прогоне⁶¹, у *Иону*, где јунак закључује по Креусином *изгледу* да је племенита⁶², и *облици* у опису штита у истој трагедији⁶³.

Неочекивана је употреба у *Тројанкама*; Хекаба, после одвођења Касандре, у очајању призива богове⁶⁴:

ὦ θεοί· κακοὺς μὲν ἀνακαλῶ τοὺς συμμάχους,
ὅμως δ' ἔχει τι σχῆμα κικλήσκειν θεούς,
ὅταν τις ἡμῶν δυστυχῇ λάβῃ τύχην,

Горчина њених речи огледа се у прекиду после узвика „О богови!“: јунакиња губи дах, схвативши празнину инвокације, и *σχῆμα* можемо превести са „некакав (празан) ритуал“, или „празна молитвена формула“, опажајући ироничну диспропорцију између високо поетског *κικλήσκειν* и неодређеног (τι) *σχῆμα*.

Конкретно значење *κοσῆιμ* појављује се у *Бахантикињама*, кад се Пентеј уз помоћ Диониса прерушава⁶⁵:

Р.: τὸ δεῦτερον δὲ σχῆμα τοῦ κόσμου τί μοι;
Д.: πέπλοι ποδῆρεις,

Сложеница са α-privativum у значењу *нериситојно*, *неголично* појављује се као пандан сложеници са εὔ-, у *Хекаби*; Поликсена убеђује мајку да је мирно препусти Одисеју, и да се не изложи недоличном натезању са ратницима⁶⁶:

ἀσχημονῆσαι τ' ἐκ νέου βραχίονος
σπάσθετε ἄ πείσση.

У *Хелени* јунакиња закључује да је вешање и за робове недостојан начин самоубиства⁶⁷:

Ἀσχήμονες μὲν ἀρχόναι μετάρσιοι,
καὶ τοῖσι δούλοις δυσπρεπές νομίζεται.

Ако овде текст није сигуран од интерполације, исто значење се појављује у *Архелају*⁶⁸:

ὁργῇ δὲ φάβλῃ πολλ' ἔνεστ' ἀσχήμονα

⁶¹ 292.

⁶² 238—240.

⁶³ 992.

⁶⁴ 469—471.

⁶⁵ 832.

⁶⁶ 407.

⁶⁷ 299, ed. R. Kannicht (1969).

⁶⁸ fr. 259, TGF, ed. A. Nauck (1889).

Пример из *Ајола* даје несумњиво значење *йусџи* *облик*⁶⁹:

γέροντες οὐδέν ἐσμεν ἄλλο πλὴν ψόφος
καὶ σχῆμ' ὀνείρων δ' ἔρπομεν μιμήματα.

На основу примера из *Тројанки* (loc. cit.) и овог из *Ајола*, мислимо да се исто значење *йусџи* *облик*, *иразно обличје* јавља и у екскламацији коју смо видели у Софокловом *Филокίττει*; није немогуће да је старији преузео фигуру од млађег супарника, јер је у овога и ван екскламације потврђено то значење речи *σχῆμα*. Еурипид фигуру много и мајсторски употребљава, увек у монологу главног јунака и у тренутку најдубљег његовог очајања, као у Адметовом монологу после сахране⁷⁰:

ᾠ σχῆμα δόμων, πῶς εἰσέλθω;
πῶς δ' οἰκῆσω, μεταπίπτοντος δαίμονος;

Адмет јадикuje пред кућом која му без вољене жене више ништа не значи; док Хекаба призива своју кућу (у ширем значењу и *йорочишна лоза*) која више и не постоји⁷¹:

ᾠ σχήματα' οἴκων, ὧ ποτ' εὐτυχεῖς δόμοι,
ὧ πλειστο' ἔχων κάλλιστα τ' εὐτεκνώτατε
Πρίαμε, , ,

У овом бисмо случају могли говорити и о значењу *йривџење*, *визија*, но засада га морамо оставити као *ἄπαξ λεγόμενον*.

У сцени опраштања Медеје са децом, појављује се екскламација у проширеном облику⁷²:

ᾠ φίλτατε χεῖρ, φίλτατον δὲ μοι στόμα
καὶ σχῆμα, καὶ πρόσωπον εὐγενὲς τέκνων

Σχῆμα није на уобичајеном првом месту, него у акумулацији која одговара мајчином узбуђењу: рука, уста, држање, лице, те ову појаву не можемо сврстати у ред досад поменутих, са значењем *йусџи* *облик*.

Остаје необично значење *σχῆμα λεαίνης* из *Хелене*⁷³: као *облик лавице* нема смисла, но паралеле са Аристофановом *Лисисτραίом*, фрагментом Махона и Хесихијевим тумачењем *с. λέαινα* дају решење: реч је о еротичком термину⁷⁴.

⁶⁹ ibidem, fr. 25.

⁷⁰ *Alceste* 911.

⁷¹ *Hecuba* 619.

⁷² 1071.

⁷³ 379.

⁷⁴ R. Kannicht, op. cit., Bd. II. 120: „... oder (2) wahrscheinlicher — τετραβάμοσι γόοις mit dem Terminus technicus der erotischen Literatur als die Figura Veneris (σχῆμα) zu bezeichnen, die Ar. Lis. 231 οὐ στήσομαι λέαινα — Pax 896 a/b τετραποδηδὸν ἐστάναι / εἰς γόνατα κῶβδ' ἰστάναι gemeint ist (vgl. die Scholien und Wilamowitz zu Lis. 231, Hesych s. v. λέαινα und vor allem Macho fr. XII Gow / dazu Gnomon 38, 1966, 553)“.

Значења речи *σχῆμα* обогаћена су у Еурипида новим обртим и нијансама: сложеница *πρόσχημα* која је давала два супротна значења *украс* — *изјовор*, више није потребна писцу који реч *σχῆμα* употребљава у значењима *украс-достојанствено држање*, и *само облик*, *ипривид*, уз конкретна значења *костим*, *ијрање*. Чак и наглашено позитивно значење сложенице *εὐσχήμων* Еурипид употребљава у саркастичном контексту *ујлађен* (*с намером да ипревари*), али истовремено и у основном значењу, *иприсијојан*. У тој изокренутој употреби придева *εὐσχήμων* може се назрети исти онај поступак еуфемизирања супротног дејства који смо видели у Херодота, с тим што се код писца који употребљава и уобичајено значење мора рачунати са „индивидуалном семантиком“. Феномен који се посебно истиче у Еурипидовој употреби речи *σχῆμα* јесте и то што матична реч замењује сопствену сложеницу (*πρόσχημα* у значењу *украс*).

Аристόфан

Појављивање речи *σχῆμα* у Аристофановим комедијама пружа богату слику; у *Ахарњанима* Дикајополид дочекује гласника речима⁷⁵: βαβαίαξ, ὠκβάτανα, τοῦ σχήματος! Значење је *ношња* (реч је о Персијанцу), и видели смо га у Софокла и Еурипида.

У *Коњаницима* Кобасичар описује препорођеног Демоса: τ'αρχαίῳ σχήματι λαμπρός⁷⁶ — „сјајан у старој одећи (одевен demodé, али сјајно)“, а у *Золама* Бделиклеон поучава опа новим манирима, и удешени Филоклеон му се обраћа са⁷⁷: Ἰδοὺ θεῶ τὸ σχῆμα али ту *σχῆμα* може значити *држање*, као пар за βάδισμα у истом одељку. У читавој серији употреба чије значење варира између *држање*, *изјлед*, *костим* и *ношња*, појављују се неке код којих значење добија нову нијансу; у *Скуйишиинаркама* Пракса: гора поучава прерушене жене како да наступе у народној скупштини⁷⁸:

Ἴθι δὴ στεφάνου· καὶ γὰρ τὸ χρῆμ' ἐργάζεται,
 Ἄγε νῦν ὅπως ἀνδριστὶ καὶ καλῶς ἐρεῖς
 διερεισαμένη τὸ σχῆμα τῇ βακτηρίᾳ.

Σχῆμα би се овде наизглед природно могло превести као *држање*, *шело*: но сетимо се да скупштинска приправница носи лажну браду и мушки костим, и да њен природни положај није „тела ослоњеног на штап“, нити јој је навика да изјављује нешто ὅπως ἀνδριστὶ. Комика читавог одељка је у томе што свака при-

⁷⁵ 62—65, ed. F. W. Hall — W. M. Geldart, Oxford (1906).

⁷⁶ 1331.

⁷⁷ 1170.

⁷⁸ 148—150.

правница начини грешку која је одаје; стога мислимо да значење није једноставно *гржање*, *ишло*, већ *обличје* (*лажни лик*), *прерушени лик*. Још упадљивије такво значење је у наставку⁷⁹:

Ἐμβα, χῶρει.

*Ἀρ' ἐστὶ τῶν ἀνδρῶν τις ἡμῖν ὅστις ἐπακολουθεῖ;

Στρέφου, σκόπει,

φύλαττε σαυτὴν ἀσφαλῶς, πολλοὶ γὰρ οἱ πανοῦργοι —
μὴ ποὺ τις ἐκ τοῦπισθεν ὦν τὸ σχῆμα παραφυλάξῃ.

И даље⁸⁰:

χαῖται γὰρ ἤκουσιν πάλαι τὸ σχῆμα τοῦτ' ἔχουσαι,

И у *Жабама* се комика повећег одељка заснива на нијанси *лажни*, *прерушени лик*, одн. у контексту, „костим који ипак не може да превари“; пред вратима Доњег света, уплашени Дионис пита Ксантију како да закуца („Како ли оно купају домаћи?“), и слуга му подружљиво одговара: „Кад већ имаш Хераклов костим, имај и његову храброст⁸¹“:

D.: Ἀγε δὴ τίνα τρόπον τὴν θύραν κόψω; τίνα;

Πῶς ἐνθαδ' ἄρα κόπτουσιν οὐπιχώριοι;

K.: Οὐ μὴ διατρίψεις, ἀλλὰ γεῦσαι τῆς θύρας
καθ' Ἡρακλέα τὸ σχῆμα καὶ τὸ λῆμ' ἔχων.

Дионис, наиме, има женску хаљину преко које је пребацио лављу кожу, хода на котурнама и носи батину; следи урнебесна сцена мењања одеће између малерозног Диониса и Ксантије, затим суочавање правог Херакла и прерушеног Диониса, итд. Другачију нијансу у значењу исте речи, и то у истом одељку, налазимо у сцени кад хор, хвалећи Ксантију што је коначно вратио костим газди, спомиње људе који се умеју окретати и сналазити, насупрот онима који стоје „као слика усликана, узимајући један став“⁸².

... μᾶλλον ἢ γεγραμμένην
εἰκόν' ἐστάναι, λάβονθ' ἐν
σχῆμα...

Будући да је реч о алузији на Терамена који се вешто извукао из процеса после битке код Аргинуса, кад је на смрт осуђено шест атинских војсковођа, сме се закључити да се у „похвали“ хвали управо оно што се хоће покудити, те *σχῆμα* овде значи *морални ситав* са позитивном нијансом: она није наглашена, јер комедиографово није да много хвали; уз Ксантију који мудро враћа Дионису Хераклова insignia, и алузију на способног Терамена, *σχῆμα* звучи

⁷⁹ 478—482.

⁸⁰ 503.

⁸¹ 460—465.

⁸² 538.

као наводно грђена супротност — а нешто јаче акцентовање уништило би духовитост излагања.

Сложеницу *πρόσχημα* употребљава Аристофан у од Херодота потврђеном значењу; у истој комедији, Еурипид оптужује Ајсхила да на позорницу изводи само једну („некаквог Ахила или Ниобу“), и то непокретну и безгласну појаву — *γρύζοντα*ς οὐδὲ τοῦτί и не показује личност, „украс трагедије“ — *πρόσχημα* τῆς τραγωδίας⁸³.

На два места Аристофан употребљава реч *σχῆμα* у техничком позоришном значењу *и́ρα*: у *Золама*, Филоклеон у костиму Полифема (пародирајући Еурипидовог *Κικλῶνα*), креће на гозбу уз речи „а сад почиње игра“, и *σχῆμα* је ту у сингулару⁸⁴. У *Миру*, реч је у плуралу: хор упорно игра, а Тригеј га опомиње да престане⁸⁵; тај колектив, уз глагол *σχηματίζω* у истом одломку, треба да нагласи нијансу трајања.

Сложеница са *εὖ*- јавља се у *Золама*: Филоклеон пита свога сина како да легне на гозби, и овај му одговара — *εὐσχημόνως*⁸⁶. Сложеница са *ἀ*- *privativum* не среће се у Аристофана.

Πλαῖον

У обимној литератури која се бави Платоновом терминологијом, објашњавана је и реч *σχῆμα*. По мишљењу Ch. Mugler-a⁸⁷, три речи од исте основе, *ἔξις*, *σχῆσις* и *σχῆμα* разликују се по томе што прве две могу имати и транзитивно значење, а *σχῆμα* има увек само транзитивно. Платон, свестан порекла ових речи, често прави етимолошке фигуре (са глаголима *ἔχω* и *σχηματίζω*). По Mugler-у, главна значења речи у Платона би била:

1. резултат акције, *Phaido* 72 в, с.
2. облик живе врсте, *Phaid.* 249 в.
3. музичка фигура, *Ion* 536 с; *Leges* 655 а.
4. гест или држање, *Leges* 654 е; 655 а, б.
5. фигура играња, *Leges* 669 с; 669 d; 655 с.
6. карактер особе, *Rsp.* 576 а; *Polit.* 290 d.
7. професија, *Rsp.* 421 а; *Polit.* 268 с.,
8. афектирана врлина, маска *Leges* 732 е; *Epin.* 989 с.
9. видљиви знак поштовања, *Leges* 859 а; 918 е.
10. облик закона или владавине, *Leges* 685 с; 718 б; 737 d; *Polit.* 291 d; писмо VII 335 е; 336 а.
11. облик или књижевни род, *Tim.* 22 с.

Mugler-ова подела је исцрпна и обухватна: но у неким случајевима, потребно ју је допунити детаљима. Тако значења *музичка*

⁸³ 913.

⁸⁴ 1485.

⁸⁵ 323—324.

⁸⁶ 1210.

⁸⁷ Ch. Mugler, *op. cit.*

φύιυρα, *ἱεσῖι* или *држање*, и *φύиура иирања* не изгледају тако добро одвојена у тексту; у *Иону*, где је реч о Корибантима који заносом реагују на одређену врсту музике⁸⁸:

καὶ σχημάτων καὶ ῥημάτων εὐποροῦσι, , ,

Склоп *σχῆμα* и *ῥῆμα* не изгледа да значи ишта друго сем *ἱεσῖиови* и *речи*. О игрању и музици се разговара и у *Законима*; ту се критикују песници што одвајају мелодију од ритма и покрета, дајући стихове без покрета и музичке пратње, и мелодије и ритмове без речи. То би показивало да ни уобичајену терминологију Платон не употребљава у потврђеном значењу, већ да својим употребама термина, пре свега речи *σχῆμα* даје општије значење. За значење *афектиирање врлине, маска*, Mugler наводи употребу из *Закона*⁸⁹; реч је о срећи и врлини, и о томе да треба водити „веома леп живот (καλλιστον)“, јер он *μὴ μόνον* ὅτι τῷ σχήματι κρατεῖ πρὸς εὐδοξίαν... Даље се износи и друге предности таквог живота, те нам се чини да би се негативна нијанса теже доказала него једно, и овог пута неутрално значење.

За значење *облик закона или владавине*, Mugler наводи место из *Закона*, о Асирији, и о томе како су се народи Троаде, ослањајући се на Асирију, одважили да нападну Илион⁹⁰: Ἦν γὰρ ἔτι τὸ τῆς ἀρχῆς ἐκείνης σχῆμα σφζόμενον οὐ μικρόν. Овде *σχῆμα* није неутрално *облик владавине*, већ позитивно одређено *достојанство, улед*, због јасне одредбе οὐ μικρόν. У истом спису, Mugler наводи место у којем се саговорници задовољавају нацртом-планом државе да би даље разматрали законодавство⁹¹: οὖν δὲ σχήματος ἕνεκα καὶ ὑπογραφῆς, ἵνα περαίνεται, πρὸς τὴν νομοθεσίαν ὁ λόγος ἴτω. Значење није само *облик владавине*, већ је, на шта указује и додавање *ὑπογραφῆς*, пре *нацрт*и, *план*, употреба речи која ће се најдуже одржати.

Важан закључак Mugler-а (у ономе што се тиче речи *σχῆμα*, јер његова студија има друге циљеве), јесте да реч означава преваходно дефинитивно стање, најчешће повезано са још неким додатком (звук, ритам, боја). Што се тиче значења *геометријска φύиура*, аутор сматра да је то значење по први пут дао Платон.

Крећући од основног Mugler-овог плана, покушаћемо да материјал разместимо другачије, тј. да приближно према хронолошком реду дијалога поређамо нека истакнута значења.

У најранијој групи дијалога, употреба речи, њених изведеница и сложеница је ретка: налазимо је у већ поменутом месту из *Иона*. У *Пройаиори* се расправља како се у стара времена софистица прикривала:⁹² Ἐγὼ δὲ τὴν σοφιστικὴν τέχνην φημι μὲν εἶναι

⁸⁸ 536 с.

⁸⁹ 732 е.

⁹⁰ 685 с.

⁹¹ 737 д.

⁹² 316 д.

παλαιάν, τοὺς δὲ μεταχειριζομένους αὐτὴν τῶν παλαιῶν ἀνδρῶν, φοβουμένους τὸ ἐπαχθὲς αὐτῆς, πρόσχημα ποιεῖσθαι καὶ προκαλύπτεσθαι... Сложеница πρόσχημα је употребљена у значењу добро познатом од Херодота: ако се не варамо, πρόσχημα нема трајну нијансу — *сигални изговор, њараван, лажно љрегсћаваље*, већ, судећи по томе што се увек појављује уз глаголе ποιεῶ, ἔχω, а нарочито по склопу са ἀεὶ у поменутом месту из Софоклове *Елекίυρε* („изговор... сваки њуш кад затреба...“), пре тренутну заштиту, нешто што се ствара за прилику; значење *изговор у одређеној љрилици или случају* (у праву, дипломатији), искористиће атински говорници и историчари. Ово значење је условљено и динамичком нијансом коју даје префикс πρό-. Исто то значење понавља се нешто даље, кад Протагора ограничава своју претходну изјаву закључком да προσχήματα не могу сакрити намере управо пред онима због којих се и употребљавају⁹³:

οὐ γὰρ λαθεῖν τῶν ἀνθρώπων τοὺς δυναμένους ἐν ταῖς πόλεσι πράττειν, ὧν περ ἔνεκα ταῦτ' ἐστὶν τὰ προσχήματα·

Изговор, њараван који не може сакрићи намере као значење сложене прѳсχημα не можемо оставити без паралеле са Аристофановим *костимом који не може да љревари* матичне речи σχῆμα. Веома слично значење, али овог пута изведеног глагола σχηματίζω, јавља се у истом дијалогу, кад Сократ објашњава како Крићани и Лакедемонци скривају своју праву снагу, снагу у науци, и, да би преварили друге, те ту област сачували за себе, приказују да им је супериорност у ратним вештинама⁹⁴:... ἀλλ' ἐξαρνοῦνται καὶ σχηματίζονται ἀμαθεῖς εἶναι, ἵνα μὴ κατάδηλοι ὧσιν ὅτι σοφία τῶν Ἑλλήνων περίεσιν,...

Одељак нема много особина озбиљног разговора, то је више пародирање претходног Протагориног излагања о старини софистике, што се наслућује из наставка реченице: ὧν περ οὖς Πρωταγόρας ἔλεγε τοὺς σοφιστάς, ... Изведени глагол овде семантички потиче од истога, „позоришног“ значења матичне речи, и био би оправдан превод „глуме неукост, чине се невештим“. Исто значење изведеног глагола појављује се у *Горпији*, где се разматра корисност крманошке вештине, која истовремено не чини ништа за самопрослављање⁹⁵: „οὐ σεμνύεται ἐσχηματισμένη ὡς ὑπερφανόνται διαπραττομένη...“ не изиграва величину као да је нешто изузетно извела (премда јесте, спасавајући људе и добра)“.

У *Менону* је читава расправа о дефиницији и значењу наше речи; прва дефиниција је да је σχῆμα *геометријски облик уопште*⁹⁶

⁹³ 317 а.

⁹⁴ 342 б.

⁹⁵ 511 д.

⁹⁶ 73 е — 77 е.

јер *στρογγυλότης* је *σχῆμα*, али *καὶ ἄλλα ἔστι σχήματα*. Појављује се склоп *σχῆμα* — *χρῶμα*, који је и другим дијалозима стална формула⁹⁷. Сократ даје овакву дефиницију наше речи: *ἔστω γὰρ δὴ ἡμῖν τοῦτο σχῆμα, ὃ μόνον τῶν ὄντων τυγχάνει χρώματι ἀεὶ ἐπόμενον*. Том дефиницијом Менон не изгледа задовољан, те Сократ даје другу, која *σχῆμα* одређује обзиром на чврста тела: *κατὰ γὰρ παντὸς σχήματος τοῦτο λέγω εἰς ὃ τὸ στερεὸν περαίνει, τοῦτ' εἶναι σχῆμα· ὅπερ ἂν συλλαβὼν εἴποιμι στερεοῦ πέρας σχῆμα εἶναι*.

Трећа дефиниција је пародија на рачун Емпедоклових теорија и Горгијиног начина излагања, и сам Сократ закључује, парафразирајући шаљиво Пиндара: *Ἐκ τούτων δὴ „σύνες ὅτοι λέγω“ ἔφη Πίνδαρος· ἔστιν γὰρ χροά ἀπορροή σχημάτων ὅψει σύμμετρος καὶ αἰσθητός*. Његов подсмешљив став према компликованим дефиницијама говорио би о томе да је намерно одабрао нешто што је познато као појам, како би саговорника научио закључивању и дефинисању.

У *Кратилу* Сократ објашњава како би се гестовима описале битне одлике појмова⁹⁸: *καὶ εἰ ἔππον θέοντα ἢ τι ἄλλο τῶν ζώων ἐβουλόμεθα δηλοῦν, οἴσθα ὅτι ὡς ὁμοιοτάτ' ἂν τὰ ἡμετέρα αὐτῶν σώματα καὶ σχήματα ἐπιοιοῦμεν ἐκείνοις*. Место би се могло тумачити на два начина: ако је реч о стилској фигури *σώματα* и *σχήματα* уместо *σώμάτων* *σχήματα*, тада би се то поклапало са Mugler-овом класификацијом, јер он ово место ставља под значење *својни облик тела*. Ако бисмо текст тумачили једноставније, *σχήματα* би, имајући у виду плурал, значило *покрећући, положеји — јесигови*. Ту бисмо тако видели враћање основног значења колективу који, је макар још од Фриниха, добио специфично значење *ишра*.

Ситуација са употребом наше речи и њених формирања у великим дијалозима о души је оваква: у *Фајдру* се описује „наднебесни простор“ — *ὑπερουράνιος τόπος*⁹⁹. *Ἦ γὰρ ἀχρώματος τε καὶ ἀσχημάτιστος καὶ ἀναφής οὐσία ὄντως οὖσα ...* „Он је, наиме, безобличан и безбојан, неопипљив, и постоји како постојеће постојање“. И овде се Платон враћа основном значењу *облик*, одн. *видљиви облик*, а веза *σχῆμα* — *χρῶμα* јавља се у негираној варијанти, али не у негативном, већ у философски неутрализованом значењу.

У *Гозби* се појављује други пар супротности *εὐσχημοσύνη* — *ἀσχημοσύνη*¹⁰⁰ али се односи само на спољни изглед Ерота и нема моралних импликација. Насупрот томе, у *Теајшету* *ἀσχημοσύνη* *δεινὴ*¹⁰¹ означава „незграпност, несналажљивост“, док *εὐσχημο-*

⁹⁷ уп. *Leges* 797 е.

⁹⁸ 423 а.

⁹⁹ 247 с.

¹⁰⁰ 196 а.

¹⁰¹ 174 с.

σύνη у *Хиџији* Мањем значи „лепо, достојанствено држање“: овај је одломак занимљив и стога што су у њему матична реч, сложеница и глаголска изведеница; *σχῆμα*, уз два негативна атрибута, стоји као супротност према *εὐσχημοσύνη*¹⁰²: τί δὲ κατ' εὐσχημοσύνην, ὦ Ἰππία; οὐ τοῦ βελτίονος σώματος ἐστὶν ἐκόντος τὰ αἰσχροῦ καὶ πονηρὰ σχήματα σχηματίζειν, τοῦ δὲ πονηροτέρου ἀκοντος. Чини нам се ипак да није реч о замени са формирањима са *ἀ-* privativum, него о употреби већ и у Платона посведоченог значења *покрећ* *илуме*, *илума*, а *figura etymologica* би овде указивала пре на колоквијалност израза него на жељу за прецизношћу.

У познијем *Државнику* доследно је спроведено значење *поли-ишички* *облик* — *полож*ај: *σχῆμα βασιλικόν*¹⁰³, τὸ *σχῆμα* τὸ τοῦ θεοῦ νομῶς¹⁰⁴; специфичније значење *полож*ај, занимање јавља се у истом дијалогу¹⁰⁵ најзад, речи је дато и опште значење *облик државној уређења*¹⁰⁶. τρίτον δὲ *σχῆμα πολιτείας* οὐχ ἢ τοῦ πλῆθους ἀρχή, δημοκρατία τοῦνομα κληθεῖσα. Има се утисак да се у овом дијалогу спроводи доследно полисемичка концепција речи: философ као да је истраживао шта све се од њених ужих и ширих синонимских значења може добити.

У *Софистици* се реч јавља у обе варијанте основног значења, и као *облик шела*¹⁰⁷, и као апстрактни *облик*, *δικαιοσύνης τὸ σχῆμα*¹⁰⁸. Деноминални глагол се потврђује у значењу *ишеивараиши* се, *изишраваиши*¹⁰⁹.

У *Држави* и *Законима* *σχῆμα* и формирања се веома много употребљавају. У *Држави* се *εὐσχήμων ἐν πᾶσι* формулише као нужна особина чувара¹¹⁰, са значењем *ишисхојан*. Негативно значење изведенице *σχηματισμός* појачано је атрибутом *κενός*¹¹¹, и наставља већ добро потврђено негативно значење свог деноминалног глагола *σχηματίζω*: реч је о човеку који је обдарен и имућан те се може уздићи до лудих нада; одговарајући превод би овде био *ишразна уображеност, извешшаченост, изишравање*.

У одељку у којем се описује навала недостојних на философију, приказана је философија као место „пусто, пуно лепих имена и украса“¹¹²: Καθ' ὧντες γὰρ ἄλλοι ἀνθρωπίσκοι κενὴν τὴν χώραν ταύτην γιγνομένην, καλῶν δὲ ὀνομάτων καὶ προσχημάτων μεστὴν, ... Сложеница *πρόσχημα* употребљена је у позитивном значању, али је необичан ефекат постигнут тиме што је контекст

¹⁰² 374 b.

¹⁰³ 268 c.

¹⁰⁴ 275 c.

¹⁰⁵ 277 a.

¹⁰⁶ 290 a.

¹⁰⁷ 267 a.

¹⁰⁸ 267 c.

¹⁰⁹ 268

¹¹⁰ 413 e; уп. 554 e, 558 a, *Leges* 797 b.

¹¹¹ 494 d.

ироничан — философија се описује намерно поједностављеним одредбама, у пародичном тону.

Глагол *σχηματίζω* досад углавном негативног значења, у *Држави* добија ново, заузимајући *υποложαί*, *маневрисαί* као реч везана за војни речник: ову терминолошку употребу, која тиме добија неутралну нијансу, треба ипак извести из колоквијалног значења, које опет вуче порекло из позоришног језика¹¹³: *πρὸς γὰρ τὰς στρατοπεδεύσεις καὶ καταλήψεις χωρίων καὶ συναγωγὰς καὶ ἐκτάσεις στρατιᾶς καὶ ὅσα δὴ ἄλλα σχηματίζουσι τὰ στρατόπεδα ἐν αὐταῖς τε ταῖς μάχαις καὶ πορείαις διαφέρονι ἂν αὐτὸς αὐτοῦ γεωμετρικὸς καὶ μὴ ὢν.*

За разлику од *Гозде* (loc. cit.), у *Законима* се пар *εὐσχημοσύνη* — *ἀσχημοσύνη* појављује у значењу *υпристойности-нейυпристойности*¹¹⁴, а пар који следи овом и односи се на законе, јесте *ὀρθότης* — *ἁμαρτία*. У великом одељку о игри¹¹⁵, *σχῆμα* се јавља и у сингулару и у плуралу, скоро увек уз *μέλος*; директно значење *υпра* није никад сасвим јасно, јер се за *υπῦ* јавља реч *χορεία* а *σχῆμα* је уз *φθέγματα*. Да речи није дао поједностављено техничко значење, одн. да је хтео да нагласи и раздвоји саставне делове игре, покрете и музику, казује сам писац¹¹⁶:

Διὸ μίμησις τῶν λεγομένων σχήμασι γενομένη τὴν ὀρχηστικὴν ἐξεργάσατο τέχνην συμπάσαν.

Значење ту није *υпра*, него основно, *υпокрейти*, *υποложαί*.

Потешкоће пружа место где је реч о начину издавања закона. Израз *ἐν πατρός τε καὶ μητρὸς σχήμασι* не би се могао превести „у облицима, одн. улогама оца и мајке“, на шта би упућивало *φιλοῦντων*; изведенија варијанта била би подразумевати и једно (*ῥημάτων*) *σχήμασι*, „у облику речи оца и мајке. . .“, и тако би то била директна антитеза тиранину или деспоту, чија се наређења исписују по зидовима¹¹⁷: *οὕτω διανώμεθα περὶ νόμων δεῖν γραφῆς γίγνεσθαι ταῖς πόλεσιν ἐν πατρός τε καὶ μητρὸς σχήμασι φιλοῦντων τε καὶ νοῦν ἔχοντων φαίνεσθαι τὰ γεγραμμένα, ἢ κατὰ τύραννον καὶ δεσπότην, τάξαντα καὶ ἀπειλήσαντα γράψαντα ἐν τοίχοις ἀπηλλάχθαι;*

Сложени глагол *εὐσχημονέω*, настао од *придева*, добио је у *Законима* значење које обухвата и нијансу пристойности, и приказатељску, глумичку нијансу која је тако добро посведочена у Платона за реч *σχῆμα*¹¹⁸: *καὶ ὅλην περιχάρειαν πᾶσαν ἀποκριπτόμενον καὶ περιωνδυνίαν εὐσχημονεῖν πειρᾶσθαι, Εὐσχημονεῖν ту значи υпристойно приказаί*.

¹¹² 495 d.

¹¹³ 526 d.

¹¹⁴ 627 d.

¹¹⁵ 654 e, 655 a, b, c.

¹¹⁶ 816 a.

¹¹⁷ 859 a.

¹¹⁸ 732 c; уп. *Rsp.* 576 a.

Свакако најупечатљивију нијансу сценског значења налазимо у *Алкидијагу*¹¹⁹:

καὶ πρὸς τοῦτοις μέντοι λέγω ὅτι κινδυνεύσομεν
μεταβαλεῖν τὸ σχῆμα, ὃ Σώκρατες, τὸ μὲν σου ἐγώ,
σὺ δὲ τοῦμόν· οὐ γὰρ ἔστιν ὅπως οὐ παιδαγωγήσω
σε ἀπὸ τῆσδε ἡμέρας, σὺ δ' ὅπ' ἐμοῦ παιδαγωγήσῃ.

У *Тимају* и *Кријији* наша се реч ређе јавља; у *Тимају* се каже да се Фаетонтова историја преноси „у облику мита“¹²⁰: μύθου μὲν σχῆμα ἔχον λέγεται. Mugler тумачи да σχῆμα ту значи *књижевни род*; но наставак реченице је „али истина је. . .“ и даље следи астрономско тумачење. Да ли је потребно наглашавати књижевни род, ако је реч о контрасту мит — истина?

У *Кријији*, у опису старе Атине, спомиње се τὸ τῆς θεοῦ σχῆμα ἀγάλματος¹²¹, као окосница одељка о једнакости жена и мушкараца у могућности извршавања дужности. Израз није семантички проблематичан, али је свакако вредно пажње то што се реч јавља као општа одредба са генетивом, носиоцем значења *облик кипа*, у формули која је била честа у трагичкој поезији. Нешто даље, појављује се σχῆμα у значењу *облик живописа*, а можда и са нијансом *орјанизовани облик живописа*, уређење:

Τούτῳ δὴ κατασκευοῦν τῷ σχήματι, τῶν μὲν αὐτῶν
πολιτῶν φύλακες, τῶν δὲ ἄλλων Ἑλλήνων ἡγεμόνες ἐκόντων
πλήθος δὲ διαφυλάττοντες ὅτι μάλιστα ταῦτον αὐτῶν εἶναι
πρὸς τὸν αἰὲ χρόνον ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν τὸ δυνατόν πο-
λεμεῖν ἤδη καὶ τὸ ἔτι, περὶ δύο μάλιστα ὄντας
μυριάδας.

У несигурном *Догайку* законима јавља се радикално негативно значење речи σχῆμα¹²². . . . περὶ θεοὺς ἕκαστα ὡς δεῖ τε καὶ δεῖ, περὶ θυσίας τε καὶ καθαρμούς τῶν περὶ θεοὺς τε καὶ ἀνθρώπους, οὐ σχήμασι τεχνάζοντες, ἀλλὰ ἀλήθεια τιμῶντας ἀρετὴν, . . . E. des Places преводи место са „de façon à ne pas affectuer la vertu par des dehors trompeurs, mais à l'honorer en vérité...“¹²³ Novotny тумачи место на исти начин¹²⁴: Substantivum σχῆμα speciem significat ad fallendum simulatam“. То међутим, нису . . . „des dehors trompeurs. . .“, већ оно значење које смо тако често могли видети у Платона, праћено придевима негативног значења: то су глумачки покрети и држања, сценски ставови и положаји који су у комедији добили подругљиво, а у говору, претпостављамо, и

¹¹⁹ 135 d.

¹²⁰ 22 c; уп. Arist. *Metaph.* 1074 b.

¹²¹ 1106, 1112 d; уп. Demosth. *Περὶ παραπρεσβείας* 251 (о Солоновом кипу).

¹²² 989 c.

¹²³ Plato, *Oeuvres complètes*, Paris (1964).

¹²⁴ F. Novotny, *Epinomis*, Praha (1964).

даље негативно значење. Контекст који се овде појављује, односно приношење жртава и религозни ритуал, потврђује такво тумачење.

У Платоновим текстовима, видљивије но у било којег другог писца, имамо посла са свесним творцем речи и значења: свестан етимологије речи *σχῆμα*, Платон то не користи само у стилским фигурама, него и у истраживању значења. Често употребљава значења ближа основном него уобичајеној употреби, док на другим местима иде до краја наслућене могућности значења (војни термин, пар *εὐσχημοσύνη* — *ἀσχημοσύνη*, значење *нацирџи*, *илан*). Неки од тих момената фиксирања значења имаће веома плодне или веома дуготрајне употребе, у првом смислу пар *εὐσχημοσύνη* — *ἀσχημοσύνη*, а у другом *нацирџи*, *илан*.

Айтички ѿговорници и исѿоричари

Семантичке иновације речи *σχῆμα* и њених формирања могу се пратити и у језику атичких говорника — адвоката; у несигурном говору *Проѿив Андокида*, Лисија употребљава сложеницу *πρό-σχημα*¹²⁵: καὶ τοῦτο πρόσχημα ποιούμενος οἴεται πολλοὺς ὁμῶν, δειδότας μὴ λύσῃτε τὰς συνθήκας αὐτοῦ ἀποψηθεῖσθαι. Превод *изјовор* би се слабије уклопио у смисао: Андокид употребљава за слугу што је склопио савез са Лакедемоњанима и грађанима Пиреја као *ѿпараван*, *иѿиѿиѿи*, и тако настаје конкретнији и живљи облик семантеме *изјовор*, који радикалним одвајањем од основног значења отвора могућности за оштрија скретања смисла.

Исократ је у позним годинама написао говор *О размени добара*, о процесу који је изгубио; то је уопштена самоодбрана, која носи неке мотиве Платонове *Одбране Сократѿове*. Ту је наша реч употребљена у два наврата: ... ἐμαυτὸν δ' ἐν ἀπολογίας σχήματι τοὺς λόγους ποιούμενον¹²⁶... Значење је *облик ѿричања, изношења*, и поклапа се са изразом ἐν μύθῳ σχήματι из Платоновог *Тимаја*. На другом месту *σχῆμα* има ново терминолошко значење¹²⁷, , , , ἐπειδὴν γὰρ λάβωσι μαθητάς, οἱ μὲν παιδοτρίβαι τὰ σχήματα τὰ πρὸς τὴν ἀγωνίαν εὐρῆμένα τοὺς φοιτῶντας διδάσκουσιν, οἱ δὲ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ὄντες τὰς ιδέα ἀπάσας, , , , То је *сѿѿав*, *ѿокреѿи* (у *сѿѿѿѿској борби*), и значење је, после Платонових *војних сѿѿавова*, један показатељ терминолошке разгранатости: посебно је упадљиво да *σχῆμα* представља пар за *идеа*.

Понајвише реч *σχῆμα* употребљава Демостен. У *Говору ѿроѿив Андроѿиѿиона*, човека који се добро сналазио у доба тираније тридесеторице, описује како је то време изгледало: угледни грађани, нагло лишени новца, били су приморани да беже преко крова или се сакривају под кревете, и да учине „још неку недостој-

¹²⁵ 6, 37, cd. C. Hude (1912).

¹²⁶ 8, ed. F. Blass (18·2⁹).

¹²⁷ 183.

ност, коју чине робови, а не слободни људи¹²⁸: ἡ ἄλλα ἀσχημονοίη, ἀ δούλων, οὐκ ἐλευθέρων ἐστὶν ἔργα, ... Упадљива је паралела са Еурипидовом *Хеленом* (loc. cit.) — у оба случаја је контекст исти, о томе шта је достојно слободна човека а шта роба.

У говору *Пройиив Меудија*¹²⁹: ὥστε καὶ πρὸς οὐς γὰρ δὲν ἐστί σοι πρῶγμα, λυπεῖσθαι τὴν σὴν δρασύτητα καὶ φωνὴν καὶ τὸ σχῆμα καὶ τοὺς σοὺς ἀκολούθους καὶ πλοῦτον καὶ ἵβριν θεωροῦντας. Неутрално значење *држање*, *изглед*, које се иначе јавља нешто раније у истом говору¹³⁰, не би се могло уклопити у овај одељак, обојен жешћим осећањима: пратиоци, новац, дрскост, све то даје одлучујућу ноту речима φωνή и σχῆμα, и можемо их превести само као *викање* и *надувено држање*.

У говору *Пройиив Арисџокраиџа* значење се поклапа са Платоновим *јоложај*, *професија*.¹³¹ νῦν ἡ πόλις εἰς ὑπηρετοῦ σχῆμα καὶ τάξιν προελήλυθεν.

У говору *О венцу*, у дипломатском контексту, сложеница *прὸς σχῆμα* значи *параван*, *шишић*, *фасада*, али са позитивном нијансом значења¹³²: μετὰ προσχήματος ἀξίου τῆς πόλεως ταῦτα πράξωμεν. У истом говору, сусрећемо се значењем из ораторске гестуалне праксе, које се може директно повезати са сценским значењима:¹³³ παραδείγματα πλάττων καὶ ῥήματα καὶ σχήματα μιμούμενος.

Најзад, у говору *Пройиив Неауре*, *прὸς σχῆμα* има исто негативно значење као и у Лисије¹³⁴: τοὺς δὲ μισθοὺς μείζους ἐπράττετο τοὺς βουλομένους αὐτῇ πλησιάζειν, ὥς ἐπὶ προσχήματα ἤδη τινὸς οὖσα καὶ ἀνδρὶ συνοικοῦσα.

Будући да се исто значење јавља у два говорника, могло би се закључити да је *прὸς σχῆμα* постала реч подручја, а њено дво-струко значење, позитивно и негативно, сачувано је такође: значајно је да се у атичких говорника јавља значење које је блиско првобитном, оно *шиш* се *држи испред себе*, *параван*, *зашишица*, *изговор*, а које смо досад сретали у апстрактнијој форми; то је тренутак у којем се може очекивати сасвим конкретно значење, *шишић*, и оно се и јавља, додуше у варијанти *мостобран*, у Плутарха. Радикална конкретизација дакле настаје кад се реч нашла у живом судском говору који тражи прецизност и ослања се свакако више на колоквијалне изразе но што то чини историографија, философија или, понајмање, трагедија. Исти тај аспект адвокатске праксе, проучених речи и гестова, али и неприпремљеног усменог окршаја, морамо имати на уму и код Демостенове употребе *σχῆμα* у значењу *на-*

¹²⁸ 53; уп. *Phorm.* 47; ὡς εὐσχημονέστατ' ἐφαίνετο (реч је о бившем робу).

¹²⁹ 195.

¹³⁰ 72.

¹³¹ 210.

¹³² 173.

¹³³ 232.

¹³⁴ 41.

дуплено држање. Исократови *σιωπῆς* *σῆμα* спадају у терминолошко разграновање.

У делима атичких историографа — Ксенофонта и Тукидида, слика значења речи *σχῆμα* унеколико се обогаћује; у Ксенофонтовој *Гозби* гости различито реагују на појаву лепог Аутолика:¹³⁵ Οἱ μὲν γὰρ σιωπερότεροι ἐτίγνοντο, οἱ δὲ καὶ ἐσχηματίζοντο πῶς.

Премда се у истом одељку јављају *σχήματα* у неутралном значењу *држање*, *положај*¹³⁶, овај бисмо облик превели са „остали су се некако удесили — заузели лепе ставове“. У истом се дијалогу јавља и значење *иџра*¹³⁷.

У *Οἰκονομικῷ*, *σχῆμα* се јавља као начин *уџравања* (добрима)¹³⁸ у *Κυρίῳ* *ἐκείνου*, као *одећа*¹³⁹. Иновација је у *Ἀναβάσει*, где Ксенофонт даје значење *положај* (*ἵππου*) матичној речи, за разлику од Платона, који је то терминолошко значење дао изведеном глаголу *σχηματίζω*. Тако је посведочен термин који ће много употребљавати стручни војни писци хеленистичког и римског доба.

Два места из Тукидидове *Ἱστοριје* дала би нам право да уз већ наведена места из говора Лисије и Демостена, тумачимо *πρόσχημα*, као дипломатско-политички термин; у првој књизи Тукидид описује како су Атињани прикупљали новац од савезника¹⁴⁰: *πρόσχημα γὰρ ἦν ἀμύνεσθαι ὧν ἔπαθεν δημοῦντας τὴν βασιλέως χώραν*. Негативно значење *изјавор* појављује се у одељку у којем се објашњава разлика између означених појава и битних промена у њиховом значењу¹⁴¹: *καὶ τὴν εἰωθῆσαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξεν τῇ δικαιοσύνῃ· τόλμα γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομισθη, μέλλησις δὲ προμηθὴς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ζυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν*.

У Алкибијадовом говору у шестој књизи јавља се уопштено значење *облик* (*државној уређења*), који смо срели у свим прозним родовима, у Платона и говорника¹⁴²:

Најзад, у осмој књизи се појављује облик *πολιτικὸν σχῆμα*¹⁴³: *ἦν δὲ τοῦτο μὲν σχῆμα πολιτικὸν τοῦ λόγου αὐτοῖς, κατ' ἰδίαν δὲ φιλοτιμίας οἱ πολλοὶ αὐτῶν τῷ τοιοῦτῳ προσέκειντο, ἐν ᾧ περ καὶ μάλιστα ὀλιγαρχία ἐκ δημοκρατίας γενομένη ἀπόλυται*. Због конструкције са *τοῦ λόγου*, што можемо превести са „само на речи“, *σχῆμα* не можемо превести другачије него *иџран облик*, без обзира на то што атрибут *πολιτικὸν* наводи на

¹³⁵ 1, 9, ed. E. C. Marchant, Paris (1921).

¹³⁶ 1, 10.

¹³⁷ 2, 15, 16, 17.

¹³⁸ 2, 4.

¹³⁹ 5, 1, 5.

¹⁴⁰ 1, 96, ed. C. Hude, Oxford (1898).

¹⁴¹ 3, 82.

¹⁴² 6, 89.

¹⁴³ 8, 89.

неко неутрално, термилошко значење: Тукидидова новина је управо у томе што већ познати термин употребљава у контексту који му враћа живо, моралним ставом обојено значење.

Аристотел и Теофарст

У раној Аристотеловој *Физици*, појављује се придев начињен од изведеног глагола ἀσχηματίζω¹⁴⁴: ἕτερον γὰρ τὸ ἀνθρώπῳ καὶ τὸ ἀμούσῳ εἶναι καὶ τὸ ἀσχηματίστω καὶ χαλκῷ. Облик има једноставно значење *необликован*, но лакоћа са којом философ употребљава партицип иначе неупотребљаваног глагола, говори о термилошкој снази и употребљивости фамилије речи σχῆμα. Пример термилошког неологизма је у *Историји живописа*¹⁴⁵: γιγνώσκονται δὲ τῇ σχηματίζει τῆς ἀμμου, καὶ λαμβάνονται τυπτόμενοι τοῖς τριώδουσιν. Нови именички облик, σχηματίζειс начињен од деноминалног глагола, послужио је за прецизно значење *оцртавање*, одн. *облик који се оцртава*. Премда је реч о поступку научника који, када му недостаје израз, ствара нови, не можемо не повезати *оцртавање* рибе у песку, са Аристофановим *костимом који не може ђреварити*, Платоновом *софистициком која не усјева да заvara* и другим случајевима са оваквом семантичком нијансом.

У спису *О души* σχῆμα се појављује пре свега као Демокритов термин¹⁴⁶, у значењу *облик* (*yoйише*), међу четири остала осетилна облика, κίνησις, ἡρεμία, ἀριθμός, σχῆμα μέγεθος¹⁴⁷. У дефиницији тих облика, уз σχῆμα се јавља одредба „нека величина“¹⁴⁸.

Сложеница са εὖ- чини се од Аристотела постаје коначно позитивна морална одредба, схваћена у толикој мери као конституент појма *слободан човек* да ће у правној терминологији ући у формулу манумисије. За разлику од Платонове употребе, сложеница више нема нијансе *свољној изгледа*, већ означава *иприсвојност* која се добија васпитањем и образовањем. Истовремено, сложеница са ἀ- privativum још показује шаролико значење; тако у *Полицији* Атина одбацује фрулу διὰ τὴν ἀσχημοσύνην τοῦ προσώπου¹⁴⁹. Но у истом спису значење се помера ка етичкој одредби (реч је о говору и писању)¹⁵⁰: ἐπεὶ δὲ τὸ λέγειν τι τῶν τοιούτων ἐξορίζομεν, φανερόν ὅτι καὶ τὸ θεωρεῖν ἢ γραφᾶς ἢ λόγους ἀσχημονας,

У *Никомаховој Етици* значење је сасвим на подручју морала, реч је о кукавичлуку у борби¹⁵¹: καὶ τὰ βλά βίπτειν καὶ τ' ἄλλα

¹⁴⁴ 191 a 2.

¹⁴⁵ 537 a.

¹⁴⁶ 405 a 11; 414 b 20.

¹⁴⁷ 418 a 18.

¹⁴⁸ 425 a 18.

¹⁴⁹ 1341 b 5.

¹⁵⁰ 1336 b 14.

¹⁵¹ 1119 b 30; уш. 1126 b 35, 1273 a 32—35.

ἀσχημονεῖν. Позитивна сложеница појављује се у расправи о пристοјности, са примером који дају стара и новија комедија¹⁵²: ἴδιοι δ' ἄν τις καὶ ἐκ τῶν κωμῳδῶν τῶν παλαιῶν καὶ τῶν καὶ νῦν τοῖς μὲν γὰρ ἦν γελοῖον ἢ ἀίσχρολογία, τοῖς δὲ μᾶλλον ἢ ὑπόνοια· διαφέρει δ' οὐ μικρὸν ταῦτα πρὸς εὐσχημοσύνην.

Значење *ὑποложай, улоја, однос* за реч *σχῆμα*, појављује се у овом спису и конструкцији која је скоро иста као и у Платона: ἢ μὲν γάρ πατὴρ πρὸς υἱεὺς κοινωνία βασιλείας σχῆμα¹⁵³

Као стручни термин опет, појављује се *σχηματισμός* у спису *Ο небу* да означи месечеве мене¹⁵⁴, а само *σχῆμα* значи *геометријско шело, облик*: τὸ πρῶτον σχῆμα τοῦ πρώτου σώματος¹⁵⁵.

У погледу ширења речи на разна терминолошка подручја, треба споменути место из *Рейторике*¹⁵⁶: τὸ δὲ σχῆμα τῆς λέξεως δεῖ μήτε ἐμμετρον εἶναι μήτε ἄρρυθμον. Σχῆμα овде означава и *састав, сцруктуру* израза.

У *Поетизи* *σχῆμα* и формирања налазе велику употребу која није увек терминолошка, него је понегде и трагање за основним значењем и битно проширење његово¹⁵⁷: διὰ τῶν σχηματίζομένων ῥυθμῶν μιμοῦνται καὶ ἥθη καὶ πάθη καὶ πράξεις. Изведени глагол овде значи *приказивајући помоћу њокреџа, одн. кореографијом приказивајући*, и то значење се понешто одваја и од техничког позоришног термина, и од колоквијалних употреба тога термина. За такав поступак још је значајније место где се наводи да је Хомер први наговестио комедију¹⁵⁸: τὰ τῆς κωμῳδίας σχήματα πρῶτος ὑπέδειξεν. Lucas¹⁵⁹ у коментару каже за то место: „Homer indicated the outlines of the emerging form of comedy; σχῆμα . . . implies the Structure, the „set-up“ of comedy, hardly to be distinguished from εἶδος“. Остављајући по страни изједначење са εἶδος, сматрамо да је тумачење *сцруктура* уверљиво; на граници између овог и конкретног значења *њокреџи (кореографски)*, појављује се наша реч у плуралу¹⁶⁰: καὶ γὰρ χορὸν κωμῳδῶν ὁψέ ποτε ὁ ἄρχων ἔδωκεν, ἀλλ' ἐθελονταὶ ἦσαν ἤδη τὰ σχήματά τινα αὐτῆς ἐχούσης οἱ λεγόμενοι αὐτῆς ποιηταὶ μνημονεύονται. Тако се овде не може рачунати са значењем *сцруктура (књижног рода)* које смо имали у претходном случају, већ једноставниј *облици, одн. ушврћени облици њокреџа на сцени*. На сличан начин, где је реч о историји трагедије и комедије¹⁶¹: παραφανείσης δὲ τῆς τραγῳδίας καὶ κωμῳδίας οἱ ἐφ' ἑκάτεραν τὴν ποίησιν ὁρμῶντες κατὰ

¹⁵² 1128 a 23—25.

¹⁵³ 1160 b 25.

¹⁵⁴ 297 b 26.

¹⁵⁵ 287 a 3; уп. 306 b.

¹⁵⁶ 1408 b 21, уп. 1401 a 8.

¹⁵⁷ 1447 a 27.

¹⁵⁸ 1448 b 36.

¹⁵⁹ Arist. *Poetics*, ed. D. W. Lucas, Oxford (1968).

¹⁶⁰ 1449 a 36 — b 4.

¹⁶¹ 1449 a 1—6.

τὴν οἰκείαν φύσιν οἱ μὲν ἀντὶ τῶν λάμβων καμφοδοποιοὶ ἐγένοντο, οἱ δὲ ἀντὶ τῶν ἐπῶν τραγωδιδασκαλοὶ, διὰ τὸ μεῖζω καὶ ἐντιμότερα τὰ σχήματα εἶναι ταῦτα ἐκείνων.

На једном мање јасном месту, где је реч о песниковом уживљавању у догађаје на сцени, Lucas реч преводи са *iesitovi* (које песник изводи уживљавајући се у оно што пише):¹⁶² ὅσα δὲ δύνατον καὶ τοῖς σχήμασιν συναπεργαζόμενον· πιθανώτατοι γὰρ ἀπὸ τῆς αὐτῆς φύσεως οἱ ἐν τοῖς πάθεσιν εἰσιν, καὶ χερμαίνει ὁ χερμαζόμενος καὶ χαλεπαίνει ὁ ὀργιζόμενος ἀληθινώτατα. И овде бисмо прихватили Lucas-ово тумачење, но наводимо ставак у којем се том читавом низу употреба речи у плуралу додаје још једна, и то чини нам се кључна:¹⁶³ τὴν μὲν οὖν πρὸς θεατὰς ἐπιεκεῖς φασιν εἶναι, <οἱ> οὐδὲν δέονται τῶν σχημάτων, τὴν δὲ τραγικὴν πρὸς φαύλους. То је став да се епска поезија обраћа достојнијој публици, којој није потребна конкретна *πρeдcтaвa*, одн. *конкретна прeдcтaвa*; тај је став изнесен, наравно, само зато да би се поткрепио супротни и нема одлике дефиниције — али се у њему *σχήματα* односе на *μίμησις*, и означавају сам њен садржај: *σχήματα* су скуп положаја, покрета, фигура, гестова, сценско приказанье, целокупна представа, — употребимо све синониме — који чине позоришну *μίμησις*.

Најзад, једно конкретно значење — *облик, изглед* (о устима)¹⁶⁴: ταῦτα δὲ διαφέρει σχήμασιν τε τοῦ στόματος.

Аристотелово распоређивање речи *σχῆμα* по областима и термилолошка примереност сваке употребе указује на путеве којима ће значење речи кренути у научној литератури; за разлику од Платона, он речи даје и место философског термина, превodeћи Демокритов *ῥυσμός*. У случајевима кад израз није прецизан-Аристотел спремно кује нови, прецизнији (*σχηματισίς*), док истовремено само преноси реч у другу област (у реторици). Ситуација са *Ποιήσιμον* свакако захтева посебну пажњу: наша реч се изузетно често појављује у плуралу, и поред два значења за која можемо тврдити да су семантичка иновација — *структура књижевног рога* и *садржај мимесе*, одн. целина конкретних представа позоришта, остала значења су негде на пола пута између позоришних термина и неутралне теоретичарева употребе општег термина. Ни трага од Платонове — усудили смо се назвати — колоквијалне употребе негативног значења термина који употребљава већ Фриних, а у шаливом контексту употребљавају Херодот и Аристофан, нити од Еурипидових неочекиваних значења набијених емоцијама и иронијом: Аристотел као да хоће да се дистанцира од свих тих нијанси у термину који сматра прикладним, и брише све,

¹⁶² 1455 а 29—32.

¹⁶³ 1462 а 3.

¹⁶⁴ 1456 б 31.

сем општег основног значења у истој тој позоришној области што је посебна врста термилошког револуционисања.

Употреба коју дају теоретичари и стручњаци често је „очевидна“ кад се тиче речи *σχῆμα* и њених формирања: кад је, на пример, писци хипократског корпуса употребљавају за *свољни изиљег ране*, а Теофраст за *облик лисџа*¹⁶⁵. Таква значења најчешће, и поред своје привидне разноликости, не могу бити предмет веома плодног семантичког испитивања, што не значи да научна терминологија у целини није интересантна за историјску семантику, али указује на то да су такви термини већином семантички неплодни — тј. да њихова значења више не могу доживљавати битне промене, а ако их и доживе, оне више зависе од појмовних промена области него од семантичког развоја; то се не односи на оне ретке термине који могу поново доспети у говорни језик и тиме изазвати упадљивије скретање у значењу. Но ни таква подела није тако јасна као што нама изгледа, јер се, бар на примеру наше речи, и колоквијална и учена значења могу наћи у једног писца и у једном тексту: то је случај и са Теофрастом, којег наводимо као аутора преваходно стабилизаторских и конвенцијских значења.

У спису *О чулима* Теофраст употребљава *σχῆμα* у значењу које, као и Аристотелово у *О души*, креће од Демокритовог учења¹⁶⁶: Βαρὺ μὲν οὖν καὶ κοῦφον τῷ μεγέθει διαίρει Δημόκριτος· εἰ γὰρ διακριθῇ ἔνθεν ἕκαστον εἰ κατὰ σχῆμα διαφέρει, σταθμὸν ἂν ἐπὶ μεγέθει τὴν φύσιν ἔχειν.

Исто значење појављује се и у фрагментарно сачуваном спису *О мирисима*¹⁶⁷: Τὶ δὴ ποτε Δημόκριτος τοὺς μὲν χυμοὺς πρὸς τὴν γεῦσιν ἀποδίδωσι τὰς δ' ὀσμάς καὶ τὰς χροάς οὐχ ὁμοίως πρὸς τὰς ὑποκειμένας αἰσθήσεις; ἔδει γὰρ ἐκ τῶν σχημάτων.

У фрагменту *Μεταφυσικῆ* појављује се астрономски термин који смо видели у Аристотела¹⁶⁸: ἔτι δὲ τὰ κατὰ τὰς φoράς καὶ τὰ μεγέθη καὶ τὰ σχήματα καὶ τὰς ἀποστάσεις καὶ ὅσα ἄλλα ἀστρολογία δείκνυσι, ...

Док је Аристотел употребио изведеницу од глагола *σχηματίζω* — *σχηματισμός*, Теофраст, употребљавајући појам шири од мене, употребљава и шири термин, и ту бисмо *σχῆμα* превели са *облице*, *појава*.

У *Насџанцима биљака* Теофраст твори термин *σχηματοποιέω*; као да *σχηματίζω*, са значењима која смо досад приметили, није могао одговорити специфичном значењу *давајући облик* (реч је о гуми)¹⁶⁹: ἐνταῦθα (sc. ἐν τῇ Ἀραβίᾳ) γὰρ καὶ σχηματοποιεῖν ἐπὶ δένδρων οἶον ἂ θέλωσι.

¹⁶⁵ *Hist. plantarum* 3, 10, 3, ed. F. Wimmer, Leipzig (1872).

¹⁶⁶ 60—62.

¹⁶⁷ 64.

¹⁶⁸ 27.

¹⁶⁹ *De causis plantarum* 9, 4, 10.

Најзад, у *Каракџерима* се јављају придеви εὐσχήμων — ἀσχήμων али не заједно: у уводу текст није сигуран у погледу суперлатива, одн. компаратива¹⁷⁰: . . . οἷς παραδείγμασι χρώμενοι αἰρήσονται τοῖς εὐσχημονεστάτοις συνεῖναι τε καὶ διμῖλιν, . . . Сложеницом са εὐ- одређују се несумњиво људи извесног слоја, премда није јасно да ли се то односи само на моралне квалитете или на положај — или су та два значења стопњена.

У опису *Селачине* појављује се дефиниција¹⁷¹: Ἡ δὲ ἀγροικία δόξειεν ἂν εἶναι ἀμαθία ἀσχήμων; *нейприсџојно*, *недосџојно* (незнање), као ни позитивна сложенница, овде се не односи на већ потврђену везу са односом роба и слободног човека, већ и тиме што је и „селачина“ слободан човек.

Главном Теофрастовом иновацијом сматрамо астрономско значење, јер је од *облика* (на небу) значење скренуло према *појави* и појавиће се у византијског хронолога Малале у значењу *голађај*, *иприродна појава*. И у Аристотеловог ученика примећујемо неку врсту уздржаности према посебним, колоквијалним значењима (сме ли се то видети и у одсуству конотације роб — слободан човек?), као и спремност да се искује нов, прецизан израз (*σχηματοποιέω*). Овај термин прећи ће и у реторику.¹⁷² Тако би Теофраст представљао почетну тачку термилошке бујности наше речи и њених формирања у хеленистичкој науци, и та се термилошка историја неће даље испитивати овде. Један вид те бујности биће разматран: термилошка потреба није увек задовољена обимом речи *σχῆμα* и њених основних формирања, са којима смо досад имали посла; та се потреба за спецификавањем онда задовољава фиксирањем нових термина помоћу суфикса и префикса, како су то показали Аристотел и Теофраст. Новостворена реч може прећи у другу област, или у говорни језик, и ту је могућност добијања нових значења — тако је, на пример, математички термин *σχηματογράφω*¹⁷³ у службеним и приватним папирусима првог века наше ере означио *мерење земље*¹⁷⁴.

Хеленистички ђесници

У десетој Теокритовој *Игли* заљубљени Букеј показује свој песнички дар Милону¹⁷⁵:

¹⁷⁰ *Char., Pro.* 3, ed. Diels, Leipzig (1909).

¹⁷¹ 4/1.

¹⁷² У погледу Теофрастовог удела у реторичкој терминологији, уп. K. Barwick, *Probleme der Stoischen Sprachlehre und Rhetorik*, Abh. der Säch. Akad. der Wiss. zu Leipzig, Bd. 49, Heft 3, 102.

¹⁷³ уп. Nicomachus Gerasenus, ed. D'oodge — Robbins — Karpinsky, Detroit (1926), II 8, 14; 10, 2.

¹⁷⁴ *Papyri della Società Italiana*, Firenze, 1118, 10.

¹⁷⁵ 32—37. ed. A. S. F. Gow, I—II, Cambridge (1952³).

αἶθε μοι ἦς ὅσσα Κροισόν ποκα φαντὶ πεπᾶσθαι,
 χρύσειοι ἀμρότεροι κ' ἀνεκείμεθα τᾷ Ἀφροδίτῃ,
 τῶς αὐλῶς μὲν ἔχοισα καὶ ἡ ῥόδον ἡ τύγε μᾶλλον,
 σχῆμα δ' ἐγὼ καὶ καινὰς ἐπ' ἀμφοτέροισιν ἀμύκλαις.

Σχῆμα без сумње овде значи *ogeħa*, и премда нема епитета као остали набројани украси, чини нам се да садржи и нијансу *сјајна ogeħa* односно, ако се тумачи слободније и узме у обзир *figura etymologica* коју би чинио изостављени партицип *ἔχων*, онда је значење, благо иронично, „упарађен“.

У Диоскоридовом епиграму, *σχῆμα* као да такође означава одећу¹⁷⁶:

Τύμβος ὅδ' ἔστι, ὦνθρωπε, Σοφοκλέος, ὃν παρὰ Μουσῶν
 ἱρὴν παρθεσίην ἱερὸς ὦν ἔλαχον,
 ὅς με τὸν ἐκ Φλιοῦντος ἔτι τρίβολον πατέοντα
 πρίνινον ἐς χρύσειον σχῆμα μεθηρμόσατο
 καὶ λεπτὴν ἐνέδυσεν ἄλουργίδα.

Page¹⁷⁷ мисли да би тачан превод био *izileg*, и то би се слагало како са горњим примером, тако и са досадашњим наведеним случајевима: *σχῆμα* нигде није просто *ogeħa*, већ је та ознака или општија, према целини изгледа, или иронизирајућа, или са позитивним или са негативним одредбама.

У случају Махона, реч је о већ споменутом еротичком термину¹⁷⁸:

Ἵπερβολῇ δὲ τῆς λεαίνης σχῆματι
 περαινομένης εὔ παρὰ τε τῷ Δημητρίῳ
 εὐμερούσης, . . .

У Менандровом *Шилиу*, роб Даос долази са вешћу о смрти свог младог господара¹⁷⁹:

ὦμεν γὰρ εὐδο[κ]οῦντα καὶ σωθέντα σ[ε]
 ἀπὸ στρατείας ἐν βίῳ τ' εὐσχήμονι
 ἤδη τὸ λοιπὸν καταβιώσεσθαί τινα
 στρατηγὸν ἢ σ[ύμ]β[ο]λον ὀνομασμένον

Нијанса друштвеног положаја позитивне сложеннице види се јасно из стихова који следе „да остатак живота проведеш као стратег. . .“

¹⁷⁶ Diosc. XXII, vol. I, *The Greek Anthology*, — *Hellenistics Epigrams*, ed. A. S. F. Gow — D. L. Page, Cambridge (1965).

¹⁷⁷ op. cit., vol. II, 255.

¹⁷⁸ Macho, XII, *The Fragments*, ed. A. S. F. Gow, Cambridge (1965); ibidem, фр. XVII уп. Артемидоров *Onirocriticon*, 1. 79, ed. R. Hercher, Leipzig (1864).

¹⁷⁹ *Aspis et Samia*, ed. C. Austin, *Kleine Texte*, Berlin (1969), 1—2, 188a — 188b.

На другом месту Даос износи план о лажној смрти племени-тог старца Хајрестрата¹⁸⁰:

τέθνηκας ἐξαίφνης· βοῶμεν ὅτιχεται
 χαίρεστρατος· <καὶ> κοπτόμεθα πρὸ τῶν θυρῶν·
 σὺ δ' ἐγκέκλεισαι, σχῆμα δ' ἐν μέσῳ νεκροῦ
 κεκαλυμμένον προκίεσται σου,

Значење *јуки облик* је довољно добро документовано у Софокла, а нарочито у Еурипида; овде је међутим реч о сасвим конкретном *јуком облику*, можда о лутки која ће заменити тело, или било чему што може заварати поглед. Мислимо стога да се у Менандра појављује контаминација два значења, *лажни излед* из комедије и *јуки облик* из трагедије, а претпостављамо да би се могло говорити и о конкретном значењу *замена* — *лујка, манекен*.

У три Менандрова фрагмента сачувана у Стобаја појављују се сложенице са εὖ- и ἀ-¹⁸¹:

οὕτω μαθεῖν δεῖ πάντα, καὶ πλοῦτον φέρειν
 274, ἀσχημοσύνης γὰρ γίνετ' ἐνίοις αἴτιος

οὐθεῖς ἐφ' αὐτοῦ τὰ κακὰ συνορᾷ Πάμφιλε,
 521, σαφῶς, ἑτέρου δ' ἀσχημονοῦντες ὄψεται

ἐνεγκ' ἀτυχίαν καὶ βλάβην εὐσχημόνως
 634, τοῦτ' ἔστιν ἀνδρὸς νοῦν ἔχοντος οὐκ ἐάν
 ἀνασπάσας τις τὰς ὀφρῦς οἴμοι λαλῇ,
 ἀλλ' ὅς τὰ <γ> αὐτοῦ πράγματ' ἐγκρατῶς φέρει.

Свуда су значења *госпојанство* — *срамота, недоспојност* без видљиве нијансе друштвеног обележја, само са моралним импликацијама.

Најзад, у *Сикиоњанину* срећемо значење *јоложај* какво смо нашли у Платона, премда је реч о *јоложајима* који би имали карактеристичну одећу: војник, странац¹⁸²:

εὐλοιδόρητον, ὥς ξοικε, φαίνεται
 τὸ τοῦ στρατιώτου σχῆμα καὶ τὸ τοῦ ξένου.

Два посебна значења морамо издвојити у овој групи: то су Менандрово *привиг* (*лујка* ?), што би било радикално скретање у конкретно значење од трагичког *јуки облик*. Други је Махонов еротички термин, посведочен већ у Еурипида и Аристофана. Настао као иронична употреба очигледно широко употребљаваног термина *јоза* (спенска, спортска и сл), он је и сам постао тер-

¹⁸⁰ 345.

¹⁸¹ Menander, *Reliquiae*, frs. 274, 521, 634, ed. A. Koerte — A. Thierfelder, Leipzig (1953).

¹⁸² fr. 2, ed. R. Kassel *Kleine Texte* 185, Berlin (1965).

мин, и у Махона више нема ону нијансу ироничног еуфемизирања којом је био створен, и зашта нам сјајан пример даје Херодот: исто је тако и Менандров конкретни *ἔρις* изгубио емотивну напетост трагичког значења.

Полибије, Плутарх, Лукијан и Алкифрон

У историчара Полибија појављује се значење сложенице *πρόσχημα* које смо иначе сретали у историјским и реторским текстовима — *украc, дика*¹⁸³: *ἦτις* (sc, *Καινή πόλις*) *ὡς ἂν εἰ πρόσχημα καὶ βασιλείον ἦν Καρχηδονίων.*

Пар придева са позитивним и негативним значењем *ἄσχήμων* *εὐσχήμων* Полибије претвара у сталне епитете, историјско-дипломатске одредбе „частан — нечастан“ (мир, повлачење, уговор, примирје и сл.):

3,40,13: *ὥστε μόλις εὐσχήμονα ποιήσασθαι τὴν ἀποχώρησιν*

5,110,11: *οὐκ εὐσχήμονα . . . ἀναχώρησιν*

4,12,10: *τὸ μὲν πρῶτον εὐσχήμων ἐγένεθ' ἡ φυγὴ καὶ σωτήριος*

4,51,9: *ἐξαγωγὴ εὐσχήμων*

5,75,6: *ἀνάπαυσις εὐσχήμων*

28,7,12: *εὐσχήμον τῶν Ἀχαιῶν* (овде субстантивирано)

36,2,1: *πρόφασιν εὐσχήμονα πρὸς τοὺς ἐκτός,*

36,2,3: *ἄσχήμων (ἐνστάσις πολέμου)*

Плутарх понавља скоро читав познати репертоар значења речи *σχῆμα*, њених сложеница и изведеница; секундарно *σχηματισμός*, наставља значење глагола од којег је изведено, *намешиен, извештиачен сиољни излед, њоза*. Тако у биографији Нуме *σχηματισμός* иде, веома карактеристично, уз *δγκος*¹⁸⁴: *τὸν ἐξωθεν ὄγκον καὶ σχηματισμόν . . . περιβάλλεσθαι.*

У биографији Демостена, где је реч о имитирању Перикла, но без негативне нијансе¹⁸⁵: *τὸ δὲ πλάσμα καὶ σχηματισμόν αὐτοῦ . . .*

Затим радикално негативно значење, у Аратовој биографији:¹⁸⁶ *ἡ δὲ ἐμφοτος κακία τὸν παρὰ φύσιν σχηματισμόν ἐκβιάζομένην καὶ ἀναδύουσα.* Сам изведени глагол јавља се у биографији Гаја Гракха¹⁸⁷: *τινὲς δὲ φάσιν ἅμα τῇ φωνῇ ταύτῃ καὶ τὸν βραχίονα γυμνὸν οἶον ἐφ' ὕβρει σχηματίζοντα παρενεχεῖν,* Квинт Антилије је платио животом за један очигледно увредљив гест, но глагол је употребљен у ужем и конкретнијем тумачењу; односи се, што досад у сличним употребама нисмо нашли, на само део тела (а не *држање, сџав њоза*) и на један покрет, *τὸν βραχίονα,*

¹⁸³ 3, 15, 3.

¹⁸⁴ 3, 1, ed. Lindskog—Ziegler (1914).

¹⁸⁵ 9, 3.

¹⁸⁶ 49, 1.

¹⁸⁷ 13, 4.

Слично одступање је у биографији Галбе, где само *σχῆμα* добија негативно значење посведочено за сложеницу *πρόσχημα*¹⁸⁸: ... ἀρνήσεως σχῆμα τὴν ἀναβολὴν εἶναι. Но, уз значење *изјавор*, у истом одељку је употребљена иста реч у значењу које смо нашли у Платона — *облик (владавине, уређења)*¹⁸⁹: ἑτερον γὰρ ἡγεμονίας σχῆμα προσδέχεται πάντες. Затим опет значење *изјавор* у Диону¹⁹⁰: Πλάτωνα δὲ Διονύσιος εὐθὺς μὲν εἰς τὴν ἀκρόπολιν μετέστησεν, ἐντιμον αὐτῷ σχήματι ξενίας φιλανθρώπου φρουρὰν μηχανήσμενος. Платона Дионисије држи у тврђави „под изговором гостопримства“, у „пукој форми гостопримства“, и ту изгледа да су контаминирана два значења, *изјавор* и трагичко *иридиг*, *иука форма*.

Сама сложеница *πρόσχημα* добила је значење које је блиско непотврђеном, али могућем првобитном значењу *оно што се држи, има исјед, а за себе, у своју корист — зашишиша, шииши*. Плутарх, наиме, у Александровој биографији каже да су грађани Сарда били¹⁹¹ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπὶ θαλάσσει τῶν βαρβάρων ἡγεμονίας... Превод *мостобран* условљен је оним ἐπὶ θαλάσσει, но исто је тако јасно да значење није буквално већ фигуративно, и да је његов основни елемент *шииши, зашишиша*.

У *Разјаворима* на *јозби* јављају се терминолошке употребе *фиуре ирања*¹⁹² и *јеомејријске фиуре*¹⁹³.

Значење у којем се наша реч јавља у Лукијана навело нас је да је ту назовемо „анегдотски термин“ или „термин вица“: на пет места *σχῆμα* се јавља у истом значењу, као *косџим философа*; у *Нијрину*, у недвосмислено ироничном контексту¹⁹⁴: ἐπισημοτέρου δὲ τῶν ἄλλων ἀπὸ τοῦ σχήματος ὄντα καὶ φανερώτερον; У *Зевсу Траичару*, бог се прерушава у философа да би непримећен шијијунирао по тргу¹⁹⁵: σχηματίσας ἑμαυτὸν εἰς τὸν ἐκείνων τρόπον καὶ τὸν πύγωνα ἐπισπασάμενος εὖ μάλα ἐφείκει φιλόσοφον.

У *Тимону*¹⁹⁶ је потпуна слика елемената који чине изглед философа, ὁ τὸ σχῆμα εὐσταλῆς, и то се односи на извесног Тра-сикла који ће на првој гозби камо га позову показати на какве је страхоте способан. У *Разјаворима мрјивих*, Хермес заповеда философу да скине одећу пре него што се укрца у Харонову барку¹⁹⁷: κατὰ τοῦτο σὺ τὸ σχῆμα πρῶτον, εἶτα καὶ ταυτὶ πάντα. Ту је *σχῆμα* извесно само *косџим*, јер Менип додаје „нека скине и браду“,

¹⁸⁸ 15, 4.

¹⁸⁹ ibidem.

¹⁹⁰ 16, 1.

¹⁹¹ 17, 1.

¹⁹² 732 f.

¹⁹³ 719 d.

¹⁹⁴ 25.

¹⁹⁵ 16.

¹⁹⁶ 54.

¹⁹⁷ 10,8.

која је иначе један од главних елемената „философскога лика“. У *Бејунцима* се Философија сама жали боговима на силне философе који¹⁹⁸ *σχηματίζουσι καὶ μετακοσμοῦσιν αὐτοὺς εὖ μάλα εἰκότως καὶ πρὸς ἐμέ, ...*

Примарно значење речи *σχῆμα* јавља се у изразу *κατὰ σχῆμα καίονται* „по положају (достојанствено) се спаљују (о Индијцима).

Рефлекс „анегдотског термина“ налазимо у познијег следбеника Лукијана, Алкифрона, у *Писмима хејера*; Таида замера Еутидему што је почео да се бави философијом¹⁹⁹: *Ἐξ οὗ φιλοσοφεῖν ἐπενόησας, σεμνὸς τις ἐγένου καὶ τὰς ὀφρῦς ὑπὲρ τοὺς κροτάφους ἐπήρας· εἶτα σχῆμα ἔχων καὶ βιβλίδιον μετὰ χεῖρας εἰς τὴν Ἀκαδημίαν σοβεῖς...*

Аутор изгледа сматра *σχῆμα* толико познатом одредбом за изглед философа да даје само један елемент његов — обрве, и уз то је тешко претпоставити да би млади Еутидем „са таквим очима (τοιοῦτοις ὀμμασι)“ већ успео да однегује „две оке браде“ философа из *Разговора мршвих*. Подругљиви облик *βιβλίδιον* указује на говорни, живи контекст одељка.

Примери из дела хеленистичких и познохеленистичких прозних писаца сведоче о неким коренимим скретањима значења и тиме о стварању нових: Плутархово сужавање значења изведеног глагола на гест руке, уместо дотадашњег геста или положаја тела, затим замена сложенице матичном речи у истог писца, и спектакуларно враћање првобитном значењу те исте сложенице: тај случај свакако заслужује посебну пажњу, јер Плутарх употребљава *πρόσχημα* као конкретан назив употребљен у фигуративном смислу, док је дотадашње искуство са истом речи показало да се она поглавито употребљавала као *abstractum*, често у конкретним контекстима, као у употребама атичких говорника. Лукијанова употреба наставља Аристофанову ознаку *лажној косицима*, с тим што Лукијанови философи никада немају намеру да преваре изгледом, него да њиме покажу шта су — а какве им то невоље може донети, види се и из Лукијана, и још боље из списка Диона Хрисостома *περὶ τοῦ σχήματος*: ту се описују муке оних који се одевају као философи, и шта им све чини пук. Сужавање значења само на *одећу* види се и из примедбе о бради: у употребама и Аристофана и трагичара, значење се није ограничавало на неки од елемената изгледа, већ је обухватало његову целину. Као ознака философског костима, наша реч је у познохеленистичкој пластици илустрована низом представа немарно одевеног старца с брадом, који своју последњу варијанту доживљава у лику апостола.

¹⁹⁸ 13.

¹⁹⁹ *Epistulae*, ed. M. A. Schepers, Leipzig (1905).

Превод, преношење и ујошреба у латинском језику

Реч *σχήμα* је у латинском и преведена на неколико начина (*habitus, figura, forma species*) или само транскрибована.

Најранија појава је у Плаутовом *Амфиџириону*²⁰⁰:

nunc ne hunc ornatum vos meum admiremini,
quod ego huc processi sic cum servili schema:
veterem atque antiquam rem novam ad vos proferam,
propterea ornatus in novum incessi modum.

Место би се могло превести и *са изледом* или у *косџиму*, и појава је истоветна са грчким сценским термином, кад се на уму имају типски костим, појава и покрети роба: тако и та разлика не изгледа велика. Та је неодређеност потврђена у стиху 124 (*ego servi sumpsit Sosiae mi imaginem*). Тешко би било утврдити да ли је реч Плаут пренео из грчког узора или ју је познавао из говорног језика: но како би у оба случаја остало исто значење, проблем нећемо дотицати.

Кикерон у *Тоџици* помиње реч у грчком оригиналу²⁰¹: *Itaque in oratoriis artibus quaestionis genere proposito, quot eius formae sint, subiungitur absolute. At cum de ornamentis verborum sententiarumve praecipitur, quae vocant σχήματα, non fit idem. Res est enim infinitio.*

За реч *σχήμα* Кикерон даје синоним *ornamentum*, и препознајемо реторичку формулу *σχήματα λέξεως — σχήματα διανοίας*. У спису *О најбољој врсти јоворника* јавља се део те формуле, но *σχήμα* је овде преведено другим изразом²⁰²: *... id est sententiis et eorum figuris...*

Анонимни аутор *Ретџорике* за *Херенија* не даје дефинитиван превод²⁰³: *Dividitur igitur pronuntiatio in vocis figuram et in corporis motum. Figura vocis est ea quae suum quandam possidet habitum ratione et industria comparatum.* У одељку су две речи које се иначе појављују као преводи за *σχήμα*: *figura* и *habitus*; но превод за *σχήμα* је очигледно *motum* (*σώματος σχήματα*)²⁰⁴. У грчких реторичара нема склопа *σχήμα φωνής*, јер *σχήμα* спада искључиво у визуално подручје.

Habitus, реч која би по етимолошкој паралели одговарала као превод за *σχήμα*, имала је, како изгледа, још одвећ јако, морално обојено значење да би се као стручни реторички термин поклопила са *σχήμα*. Кикерон је *habitus* употребио као превод за стоички термин *εξῆς* у спису *О изналагању*²⁰⁵: *Iustitia est habitus*

²⁰⁰ 117, ed. W. Lindsay, Oxford.

²⁰¹ 8, 34.

²⁰² 7, 23.

²⁰³ 3, 9, 20, ed. F. Marx — E. Stroebe (1923).

²⁰⁴ уп. Dionys. Halic. *De Demosthene*, 53.

²⁰⁵ 2, 53, 160.

animi communi utilitate conservata suam cuique tribuens dignitatem. Тако би изгледало да латински аутори, па чак ни Кикерон, нису нашли реч која би својим семантичким могућностима одговарала свим употребама грчког *σχῆμα*. У области реторике, употребљавана је *figura*²⁰⁶, но најбољи доказ да ниједан превод није задовољио, јесте чињеница да се реч у транскрипцији добро очувала у прозној књижевној форми, али не у поезији: употребљава се углавном као термин познат из реторске школе, којем се дају накондана иронична, колоквијална значења. Тако Мартијал у епиграму од којег почиње непристојни део књиге, опомиње читаоце шта ће следити²⁰⁷: *schemate nec dubio, sed aperte nominat...* Израз бисмо превели „не у двосмисленој стилској фигури“. Реторичко *σχῆμα*, овде враћено у говорни језик, добило је нову нијансу у значењу и тиме сасвим скренуло од термина.

Још је изразитији пример из Петронијевог *Сатирикона*²⁰⁸: *Sed memini Safinium: tunc habitabat ad arcum veterem, me puero; piper, non homo. Is quaecumque ibat, terram adurabat. Sed rectus sed certus, amicus amico, cum quo audacter posses in tenebris micare. In curia quomodo singulos (vel) pilabat (vel) tractabat. Nec schemas loquebatur, sed directum.* „Бибер“ Сафиније из Ганимедовог брбљања, није дакле увијао него је говорио отворено; *schema* је *зайлейшени*, *учени* (у лошем смислу) *израз*, *фраза*, реч позната онима који су ишли у школе, а другима, као Ганимеду, магловито повезана са заплетеним изразима ученог света, и довољна да ироничном употребом тај свет означи. Разлика се види нешто даље, у разговору између Киркине служавке и Полијајна²⁰⁹: *Itaque oratione blandissima plenus: Rogo, inquam, numquid illa, quae me amat, tu es? Multum risit ancilla post tam frigidum schema et:* „*Nolo, inquit, tibi tam valde placeas.*“ Значење је ове обојено другим контекстом: Полијајн зна шта су реторичке форме, али иронија употребе тог техничког израза није тиме умањена. Само генерацију старији Сенека Ретор употребио је исту формулу какву је употребио Петроније²¹⁰: *non schemate, sed directo...*, што показује да је реч већ употребљена у књижевном тексту, па и у самим приручницима примера за реторику, и да јој није тек Петроније дао упадљиву колоквијалну ноту.

У познијег Апулеја, у *Метаморфозама*, разбојници причају о Трасилеону који је обукао медвеђу кожу и тако пустио саучеснике у кућу да краду, па су га изненадили пси²¹¹: *Scaenam deinde, quam sponte sumpserat, cum anima retinens, nunc fugiens, nunc resistens variis corporis sui schemis ac motibus tandem domo pro-*

²⁰⁶ Quint. *Inst. or.* 4, 5, 4; 9, 1, 14; 9, 1, 27.

²⁰⁷ III, 68, ed. W. M. Lindsay, Oxford (1929).

²⁰⁸ *Cena Trim.* 44, ed. L. Friedlaender, Leipzig (1906).

²⁰⁹ *Saturae ex lib. XV et XVI*, ed. F. Buecheler, Leipzig (1912).

²¹⁰ *Controversiae*, ed. R. Kiessling, Leipzig, 2, 4, 10, 199.

²¹¹ *Eselroman. Synoptische Ausgabe*, ed. H. van Thiel, Zetemata 54 (1971—1972), 1—2, 4, 20.

lapsus est. Употреба значења које само у грчком назвали „сценским“ овде је наглашена и самом речи *сцаена*.

У Светонијевој биографији Тиберија појављује се такође значење које смо забележили у грчком²¹²: *...cubicula plurifaria disposita tabellis ac sigillis lascivissimarum picturarum et figurarum adornavit librisque Elephantidis instruxit, ne cui in opera edenda exemplar impe(t)ratae schemae deesset*. Ако се у овом примеру и може говорити о значењу *слика, узор*, оно је контаминирано са еротичким термином.

Преношење грчке речи у латински показује неке нове семантичке моменте: у грчком је реторички термин остао ограничене стручне употребе; у латинском је, иронично употребљен, добио колоквијално значење, и тако је реч из терминолошког запећака изнова нашла живост. Велики број могућих превода речи *σχῆμα* показује и да су латински аутори били свесни њене полисемије, што уосталом највише потврђује њена конзервација у оригиналу. Најбољи доказ те осећане и очуване полисемије је оклевање великог преводиоца Кикерона да реч преведе једном речи, и његови преводи, *forma, lumen, ornamentum, figura*²¹³ видови су полисемичке слике.

Некњижевни материјал, епиграфика и илустрације

Обзиром на проблеме хронологије које смо изложили на почетку рада, изгледало нам је немогуће да некњижевни (условно тако назван) материјал уклопимо у досадашња поглавља, те смо га издвојили у посебно. При томе се тај материјал издвојио неким својим семантичким особеностима, чиме се одлука потврдила.

На натпису из Делфа, средином II в, пре н.е., о манумисији робине Меде, јављају се и именички и глаголски облик сложенице са *εὐ*-²¹⁴: *τρεφῆτω δὲ μήδ᾽ Ὡσιβιον τὸν ἰδιον πατέ[ρ]α καὶ τὰ ματέρα Ὡσὼ καὶ εὐσχημονίζετω ἐπεὶ καὶ ἐν ἀλικίαν ἔλθῃ, εἰ χρεῖαν ἔχοισαν Ὡσιβιος ἢ Ὡσὼ τροφᾶς ἢ εὐσχημονισμοῦ, εἴτε δουλεύοντες εἴην εἴτε ἐλευθέροι γεγονότες*.

Сложеница која је већ у Платона, Еурипида и Аристотела била повезана са антитезом роб — слободан човек, одн. са позивним или негативним префиксом достојно — недостојно, овде има неутрално значење правног појма *доброј њословица, васпитања* (*εὐσχημονισμός*). И три века доцније, отприлике за Трајана, реч *εὐσχημονισμὸν* служи као синоним за *положај слободног човека*, на натпису из Титоре у Фокиди²¹⁵: *διδότω δὲ Λάμπρων Σωτίμω τὰν εὐσχημονύαν*. Тим се изразом означава сам акт ослобађања.

²¹² *Tib.* 43, ed. M. Ihm. Leipzig (1907).

²¹³ *De clar. or.* 17; *Or. ad Brut.* 25.

²¹⁴ *Dial. ktinschriften*, ed. Collitz, Göttingen (1899), 2, 1708.

²¹⁵ IG I, 9, 189.

Како је ранија употреба бледела, створила су се нова значења, те је тако сложеница са *εὖ-*, потврђена за ознаку друштвеног статуса, проширена до нечега воме сличног титули, како се то види у Хајремоновом писму Теону²¹⁶:

ὁ υἱὸς τοῦ Ὀρειγένους ἐξῆλθεν καὶ ἐμεμψάμην αὐτὸν
ὅτι ὀργίζεται εἰς οἰμᾶς ὁ εὐσχήμων.

Коментатори издања превели су *εὐσχήμων* са *gentleman*: веома сличан пример је нешто раније на натпису из Египта, где се грађани Александрије називају *τῶν τε ἐνθάδε εὐσχημονεστάτων*²¹⁷.

Сем ових крајњих и семантичких најзанимљивијих случајева, сложеница са *εὖ-* појављује се у својим уобичајеним значењима. Тако се на натпису из Бојотије, из храма Аполона Птои, јавља формула *μετὰ πάσης εὐσχημοσύνης*²¹⁸. Као епитет за појединца, придев се јавља на натписима са острва Тера и Анафе²¹⁹.

Необичан је облик који се јавља на округлој бази са острва Родоса, недовољно јасној у целини²²⁰: *εὐσχημόνος οὖν γενομένου*. Реч није о ослобађању роба, но истовремено није употребљена као једноставни атрибут, што се види из израза *γενομένου*.

Најраније појаве и вероватне почетне узоре овакве употребе значења сложенице са *εὖ-* треба тражити у употреби на дедикаторским натписима, као што су елеусинске посвете Хајретону и Демајнету, хијерофантима, из III в. пре н.е. У првом се појављује придев²²¹: *ἀναστρέφεται δὲ καὶ ἐν τεῖ ἀρχεῖ τῆς ἱεροσύνης, εὐσχημόνος*. У другом именица²²²: *ἀεὶ προνοούμενος τῶν ὑφ' αὐτὸν τεταγμένων τῆς εὐσχημοσύνης*.

У два натписа који се тичу мистерија, из Ојхалије у Месенији, 92—1. пре н.е., и из Мантинеје, 64—3. пре н.е., појављују се позитивне сложенице, и односе се на начин спровођења и уређивања мистеријских радњи²²³: *[περὶ] ῥαβδοφόρων ὅπως εὐσχημόνως καὶ εὐτάκτως ὑπὸ τῶν παραγεγενημένων πάντα γίνεται*. И други: *ἔστέγασεν καὶ εὐσχημόνισεν τὰ περὶ τὰν θεὸν ἄρρητα μυστήρια*... Контекст је у сва четири примера сличан, а значење исто, *dosijojansijven, dosijojansijveno uređijiti, obavijiti*, но ипак није реч о термину, већ о понављању погодне формуле.

Необични семантички феномен је прелажење сложенице са *εὖ-* у име: у *Суги*²²⁵ се спомиње комедиограф именом Еусхемос; атичке,

²¹⁶ POxy 2986 (II—III в.н.е.), ed. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, London, (1898—); уп. BGU 147, Berlin (1895—) из истога до а.

²¹⁷ OGI, ed. W. Dittenberger, Leipzig (1903—1905), 669.

²¹⁸ IG VII 4130, 43; 4131, 17 (II в. пре н.е.).

²¹⁹ IG XII, 3, 331, 5; 288; уп. и IG IX 1, 2, 209, 12 (код Актиума).

²²⁰ *Inscriptionen von den dorischen Inseln*, ed. W. Peck, Abh. der Säch. Akad. der Wiss. zu Leipzig, Bd. 62, Heft 1 (1968), 2, 8.

²²¹ IG II Suppl. 597 c 8.

²²² *ibidem*, 619 b 36.

²²³ IG V 1, 1390, 42.

²²⁴ IG V 2, 265, 20.

²²⁵ *Lexicon*, ed. A. Adler, Berlin (1922).

листе ефеба из II в.н.е. дају читаву серију истог имена²²⁶. Ван Атике име се јавља на Паросу²²⁷ и на Самотраки,²²⁸ такође из II в.н.е., и ту је реч о Еусхемону из Пиреја. Најудаљенија тачка је Халикарнас²²⁹, док се женско име Εὐσχημονίς јавља на Паросу²³⁰ и Аморгосу²³¹. Не бисмо се могли упустити у ономастичко питање са позиције социјалне историје, што би, како нам се чини, био прави пут: можда постоји веза између формуле за давање слободе и имена, и ако постоји, име је вероватно давно и другима сем деци ослобођеника (о чему би говорили спискови ефеба).

Да поткрепимо огроман распон употреба, а не толико гранања значења, наводимо и један колоквијални пример из приватне кореспонденције:²³² Σὺ γὰρ ἀληθινὸς φιλόσοφος καὶ εὐσχημὼν γεγέννησαι. Позитивну сложеницу не можемо тумачити као титулу, нити је уопште нијанса друштвеног положаја упадљива; и то продубљује неизвесност паралелног случаја са позитивним придевом и глаголом γίγνομαι, на округлој бази са Родоса. У сваком случају, ту се потврђује издржљивост неутралне или неутрализаторске нијансе значења, које је могло да издржи многе и разне контексте — па чак и иронични, како смо видели у Еурипида.

Сложеница са πρό- као да понавља промене у значењу које је претрпела и матична реч σχῆμα; од значења *украс, дика*, које видимо на посвети угледној умрлој грађанки²³³ до *карактеристична одећа* — *свећеничка одећа*²³⁴.

Сама матична реч доживела је на натписима углавном очекивано конкретно значење *облик* (*сјоменика, проба*), па затим још уже *кић, сјајаша*. На натпису са Пантикапеје јавља се деминутив, јер је реч о дечијем гробу — σχηματίον τύμβου,²³⁵. На натпису из Кизика, појављује се значење *кић*, уз име онога кога представља, те га тако изводимо из значења „обличје“²³⁶:

ἰδρύσατο τῆς Θεοπείθους εἰκόνας τύπων
Ἐνυαλίον κατ' ἑνοπλον σχῆμα Μητροδώρος,

²²⁶ IG III, 1, 1023, 1056, 1113, 1132, 1233, 1255 b.

²²⁷ IG XII 5, 337.

²²⁸ IG XII 8, 216, 40.

²²⁹ *Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, ed. Hirschfeld, Oxford (1893—1916), 898, 8.

²³⁰ IG XII 5, 443.

²³¹ IG XII 7, 354, 355.

²³² *Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats Univ. Bibl.*, Berlin — Leipzig (1911—1924), 37,7 (II в.н.е.).

²³³ IG XII 7, 395, 17; уп и OGI 470, 24.

²³⁴ *Papyrus grecs d'époque byzantine*, ed. J. Maspéro, Cairo (1911—1916), 334; уп и *Papyri Florentini*, ed. G. Vitelli — D. Comparetti Milano (1906—1915), 289, 9.

²³⁵ *Epigrammata Graeca*, ed. Kaibel, Berlin (1878), II 252.

²³⁶ *ibidem* 874 a.

Исто је тако на натпису из Атине, где је реч о херми²³⁷:

Σχῆμα τόδ' Ἑρμείας καὶ εἰκόνας Ἥλιοδώρου
κέστροφόροι ξυνῶ τῷδ' ἀνέθεντο τύπῳ:

На натпису из Филаделфије, из доба Севера²³⁸:

Σεουῆρος Σεβαστοῦ ἀπελεύθερος, βοηθὸς ἐπιτρόπων |
ῥεγίωνος Φιλαδελφηνῆς, ἀγοράσας σορὸν μετὰ τοῦ
ὑποκείμενου λιθίνου σχήματι β(ω)μοῦ...

У познатом писму Паула Фабија Максима, око 9. г. пре н.е. о преуређивању календара провинције Асије, како би година почињала 23. септембра, о Августовом рођендану, налазимо нашу реч у сасвим књижевном контексту, и у значењу *полагај, стање*²³⁹:

... καὶ εἰ μὴ τῇ φύσει, τῷ γε χρησίμῳ, εἴ γε
οὐδὲν οἴχῃ διαπείπτον καὶ εἰς ἀτυχὲς μεταβεβηκὸς σχῆμα
ἀνώρθωσεν, ...

У формули клетве за онога ко повреди гроб, *σχῆμα* се јавља уз морф²⁴⁰: Λυμήνασθαι | δὲ μηδὲ λωβήσασθαι μηδὲν ἢ ἀποκρούσαι ἢ συνθραῦσαι ἢ συγχέαι τῆς μορφῆς καὶ τοῦ σχήματος,²⁴¹ Могло би се тумачити да се морф²⁴² односи на цео споменик, а *σχῆμα* на представу у рељефу одн. скулптури, тј. *лик*.

Значење које подсећа на трагичарски *јуки облик* налазимо на надгробном споменику дечаку из Змирне²⁴²:

ἄρτι γὰρ εὐμόχθου ἐπὶ γυμνάδ[ο]ς ἀγνὸν ἐφήβου
σχῆμα λαχὼν ἔρατὰν ὤλεσεν ἀλικίαν,

Тумачити га ипак не можемо на исти начин, премда би то контекст дозволио, јер би значење могло бити и неутрално *облик, изглед*.

На два натписа из III в. н.е. појављују се значења која доносе извесне семантичке новине: на натпису о уређивању елеусинске процесije²⁴³:

προσ|τάξει τῷ κοσμητῇ τῶν [ἐφηβῶν] κατὰ τὰ ἀρχαῖα
νόμι|μα [ἄ]γειν Ἐλευσινάδε τοῦ[ς] ἐφήβ[ο]υς τῇ τρίτῃ ἐπὶ
δέ|[κα] τοῦ βοηδρομιῶνος με[τὰ τ]οῦ εἰθισμένου σχήμα[τος].

Σχῆμα би се овде без тешкоћа могло превести са *уобичајени декор*, и тако се примећује контаминација између *σχῆμα* и *πρόσχημα*.

²³⁷ ibidem 955.

²³⁸ OGI 526.

²³⁹ *Roman Documents from the Greek East*, ed. R. K. Sherk (1969), 66.

²⁴⁰ IG III 2, 1417, 1418, 1419, 1420, 1421.

²⁴¹ *Sylloge* III 1238.

²⁴² *Epigr. Gr.* II 239.

²⁴³ *Sylloge* II 885.

На натпису из Прусије наша реч добија специфично конкретно значење: њоме се преводи латинско *latus clavus*. Превод је изврстан, јер чува двојну семантичку слику оригинала — *ογelo* и (истовремено) *ознака госιοјансiва*²⁴⁴: ... ἄρχοντα ἐν τῇ πα-
τριδι τῷ τῆς πορφύρας σχήματι, ... Истоветан семантички раз-
вој, али са другим добијеним конкретним значењем види се у нешто
ранијем натпису из Тракије, где је придевом од деминутива наше
речи решен израз *insigniis ornatus*²⁴⁵: ... τὰς τῶν θειωτάτων
αὐτοκρατόρων εἰκόνας ἐρίππους καὶ σχηματιαίους [ἀνέθηκεν
εὐγύν].

Епиграфски подаци додају развоју значења речи *σχῆμα* и
њених формирања неколико нових ставки, премда је полисемија
наше речи била довољно на снази да сачува сва основна значења;
пре свега, позитивна сложеница је од ознаке друштвеног слоја
класичне прозе доспела до правног термина манумисије, а затим
је истоветним поступком добила друго конкретно значење — ти-
тулу, да би трећим краком завршила у личном имену. Сложеница
πρόσχμα очувала је позитивно значење *украс, дика*, у којем је
понекад замењује довољно снажна матична реч, док сложеница са
ἀ- није епиграфски ни папирусно регистрована. Само *σχῆμα*, сем
очекиваних значења *ιπολοжај, облик, лик*, па и *украс*, добило је два
сасвим конкретна значења — *latus clavus*, и у деминутиву — *in-
signium*. Други општи податак који се може добити из натписа јесте
да је реч распрострањена у многим дијалектима те је, већ од II
в. пре н.е. процена да је *σχῆμα* реч јонско-атичке прозе преуска.

Σχῆμα, сложенице и изведенице у хришћанским iεκσιiовима

У тексту *Сiηροi завейiа* јављају се *σχῆμα* и ἀσχημοσύνη
У *Левийiи кону*²⁴⁶ се ἀσχημοσύνη јавља као *сiиiд*, конкретизовано ап-
страктно значење, и у промењеној ситуацији, кад ἀσχημοσύνη више
није значила *negociosity* која приличи робу а не слободном чо-
веку, прелаз значења је објашњив. Нејасноћа се појављује у књизи
пророка Јесаије, где, само *σχῆμα* означава τὸ αἰδοῖον²⁴⁷:

θυγατέρες Σιών, καὶ ἐπορεύθησαν ὑψηλῷ τραχήλῳ. . . καὶ
τῇ πορείᾳ τῶν ποδῶν ἅμα συροῦσαι τοὺς χιτῶνας καὶ
τοῖς ποσὶν ἅμα παίζουσι, καὶ ταπεινώσει ὁ θεὸς ἀρχού-
σας θυγατέρες Σιών, καὶ κύριος ἀνακαλύψει τὸ σχῆμα
αὐτῶν. . .

²⁴⁴ *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, ed. R. Cagnat, Paris (1927), 1422.

²⁴⁵ *Suppl. Epigraphicum*, I 318.

²⁴⁶ 18.

²⁴⁷ 3, 16, 17.

Скоро се намеће паралела, само формално додуше, са примером који Darmesteter²⁴⁸ износи као „un des exemples les plus étranges de déviation sémantique“. Питање тачности текста не бисмо могли испитивати;²⁴⁹ но како за исто значење имамо добро потврђен облик *ἀσχημοσύνη*, не бисмо могли помишљати на рукописну забуну око две речи од којих једна има десет а друга пет слова: обе речи су исте основе, и пре би забуна могла бити семантичка — ако је реч о забуни. Да је облик *ἀσχημοσύνη* био уобичајен за ово значење, показује пример са папируса из IV в.н.е. У писму једног припадника мелетијске секте, сазнајемо за једну судбину неког брата у Богу који је продао све да врати дуг, „чак и химатион да стид свој покрије...“²⁵⁰:

ἡναγκάσθη ὑπὸ τῶν δανιστῶ(ν) πάντα τὰ ἑαυτοῦ ἄχρι
καὶ τῶν ἱματίων τῶν τὴν ἀσχημοσύνην αὐτοῦ περι-
σκεπασμένων πολῆσαι.

Питање је да ли контаминацији *ἀσχημοσύνη* и *σχῆμα* можемо придодати и неко значење *σχῆμα* које би назначавало могућност такве промене значења. Прво је, свакако, *terminus eroticus* Еурипида, Махона и Артемидора. То значење, настало од значења *сѣлав*, тешко би могло начинити овакав скок. Са друге стране, у Јустина налазимо на употребу која би назначивала и *ἰολ*²⁵¹: *σχῆμα* μὲν τὸ τῆς σαρκὸς ἑτερον καὶ ἑτερον ὁρῶμεν γεγεννημένου ἄρρενος καὶ θηλείας. И у Клемента:²⁵² τοῦδε τοῦ σχήματος ὃ διακρίνεται τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ... У оба случаја је значење заправо *облик*, *изглед*, све до *карактеристичан облик*, *изглед*, а контекст је о оба случаја недвосмислено везан за *ἰол*; скретање значења према конкретном има овде убедљивије разлоге. Развој је веома бизак ономе који је од *сѣољни изглед* — *одећа* — *карактеристична одећа* довео до значења *костим*, с тим што је *сѣољни изглед* скренуо према *карактеристичан изглед*, затим оно *шѣо карактерише*, до саме *карактеристичке*, *знака*. Подсетимо на значење које у много примера даје Платон: *σχῆμα βασιλικόν*, *σχῆμα μητρόс*, — *ознака*, *својство*. Наводимо и еуфемизам из нашег језика који понавља исти *семантички ἰосѣуѣк* — *мушки (женски) знак*.

Семантички динамизам хришћанског тражења језика дао је у случају наше речи још неколико промена, но много мање упадљивих но што је наведени пример. Тако је једноставним прилагођавањем значење *костим* добило одредбу *монашка одећа* (паралелан развој одиграо се са лат. *habitus*). Тиме нијанса „карактеристична

²⁴⁸ A. Darmesteter, *La vie des mots...*, Paris (1922), 159.

²⁴⁹ уп. Stephanus s. *σχῆμα*, који за ово место даје и варијанту *αἰσχύνη* (?).

²⁵⁰ *Jews and Christians in Egypt*, ed. H. I. Bell — W. E. Crum (1924, repr. 1972), 1915.

²⁵¹ Migne, *Patrologia Graeca*, 6, 528, B.

²⁵² *ibidem* 8, 1193. B.

одећа“ није напуштена, али речи нису потребни атрибути и додаци, јер сама означава свештено одело: то се види по накнадним формирањима за поједине ознаке црквене хијерархијске костимографије: *μεγάσχημος*, *μικρόσχημος*,. Пример паретимологије одн., парасемантике налазимо у значењу сложеннице *πρόσχημα* „vestes quibus induitur novitius monachus“²⁵³, чиме је префиксу дата дотада непосведочена нијанса *први њиш*. Примери за значење *монашка одећа* налазе се и у некрњивним изворима, као у притужби бискупа из Оксиринха из друге половине V в.н.е.²⁵⁴:

ἐπὶ τοίνυν Θε... ἡ μου θυγάτηρ ἐκείνῳ <οὐ> βούλεται
συνά | πτεσθαι, π[αρά] τὸ σχῆμ[α] δὲ διαπραττόμενος
ὁ μονάζων πληγὰς μοι ἐπήγαγεν... .

Исто значење појављује се и у уговору о продаји из VI в.н.е., где се свештено лице заклиње својом одећом:²⁵⁵ *εμην τελευτην ενεγειν σοι ομολογω ομνυν το περιβεβλημενον μοι σχημα οτι ουδεν μοι χρεωστουςιν ουτε δεδωμεν...* Ипак, „*одећа* коју сам обукао“ значи и „*начин животоа* који сам узео“ — стога је и у заклетви — те је тако сачувано полисемичко језгро речи.

Но *σχῆμα* се очувало и у другим значењима, као у парници између рођака око коришћења пролаза кроз кућу (Египат, VI в.н.е.), где се појављује уопштено значење *облик*²⁵⁶:

...ὥστε ταύτας τὰς εἰσόδ[ο]υς ἐφ' ὅσον ζῇ χρόνον
ἔῃσαι ἐπὶ σχήματος, μετὰ δὲ | τὴν αὐτῆς τελευτὴν
ἀποφράξαι τὰς εἰσόδους, ...

Мајка је молила да до њене смрти пролаз остане *ἐπὶ σχήματος*, одн. у *истиом облику* — „онакав какав јесте“.

Литерарни текстови показују мноштво мањих промена у значењу, али и огроман број накнадних формирања, што показује да су се поједина значења речи и њених примарних формирања осетила ослабљеним: тако *διασχηματίζω* употпуњује *σχηματίζω* и *σχηματοποιέω*, у истом значењу *обликоваиши*. Облик *μετασχηματίζω* наставља семантичку нијансу *косишима* и значи *ишеруишиши се*.²⁵⁷ Слично негативно значење има и *παρασχηματίζω*. Серија неологизма као што су *δμόσχημος*, *δμοιόσχημος*, *πολύσχημος*, *συσχηματίζω*, илуструје појачавање појединих значења матичне речи.

Нови контексти дају речи *σχῆμα*, чак и кад је у некој добро познатој формули, нове нијансе значења, као у Григорија Назијанског²⁵⁸: *γνώση καὶ τοῖς σχήμασι καὶ τοῖς ῥήμασι ὧ ὅλην ἀπο-*

²⁵³ Ducange, s. v.

²⁵⁴ *Sammelbuch der Griechischen Urkunden aus Aegypten*, ed. W. Preisigke, Heidelberg (1931—1934), IV 7449.

²⁵⁵ *Greek Papyri in the British Museum*, ed. F. G. Kenyon—H. I. Bell, London (1893—), 1729.

²⁵⁶ *Sammelbuch* ;I 6000.

²⁵⁷ Athanasius, Migne 25, 193, C.

²⁵⁸ *Orations*, Migne 36, 424 A.

πέμπη τὴν ἀθείαν. Платонова и Аристотелова формула *σχήματα-ῥήματα* више није неутрално „ставови и речи“, већ „делање и речи“ одн. проширено значење *ἰοκρείναι*; далеко од позоришне или реторичке праксе, ова употреба имплицира хришћанску субјективност и одговорност.

Значење *ἰοποжај* (*грушивени*), посведочен од Платона, јавља се у позног Јована Малале:²⁵⁹ *καὶ παρέλαβε τὸ σχῆμα τῆς ἐπισκοπῆς Ἱεροσολύμων Συμεὼν ὁ καὶ Σίμων καὶ ἐγένετο πατριάρχης*. Исти писац, међутим, даје и једно ново значење речи: река Скирт је у Едеси начинила поплаве:²⁶⁰ *ἐπεὶ μεμαθήκαμεν ὅτι καὶ ἐν ἄλλοις χρόνοις ἐγένετο τὸ αὐτὸ σχῆμα*. Опште значење *ὄβλι* добило је овде и ознаку *γοιῆαј*, *ἰοјава*.

У неочекиваном обрту јавља се значење *ὄβлицје* као одлика човека, према *εἰκὼν* које одређује бога, у Клемента²⁶¹: *κατ' εἰκόνα θεοῦ, γεγόνεναι ὁ ἄνθρωπος εἴρηται, οὐ κατὰ τῆς κατασκευῆς τὸ σχῆμα*. Не бисмо се усудили да начинимо паралелу са трагичким *ἰукум* *ὄβлицом*, али се и овде потврђује нешто од полисемичког богатства речи *σχῆμα*.

У конкретним терминолошким значењима, нема већих промена; *σχῆμα* означава димензију у комбинацији истих термина који су неколико векова раније означавали астрономски положај:²⁶² *τά τριτὰ τῶν σωμάτων σχήματα, πλάτος, μῆκος, βάθος*, Упоредимо то са натписом из Линда (око 100. пре н.е.)²⁶³:

имена звезда	κατὰ μῆκος
„	„ πλάτος
„	„ βάθος
„	„ σχῆμα

Настављајући мистичка тумачења, *σχῆμα* означава и *знак зодијака*.²⁶⁴

Најпознији текст на којем ћемо видети примере значења речи и њених формирања су мемоари Силвестра Сиропула о Фирентинском концилу (1438—1439), у којима сем значења *монашко одело* и *краљевска одора*,²⁶⁵ налазимо и значење *ἱεσῖ*, *ἰоложај* *ἴшла*.²⁶⁶ *Εἰρωνεύετο οὖν καὶ ἐταλάνιζε καὶ σχήματι καὶ*

²⁵⁹ *Corpus scriptorum Historiae Byzantinae*, ed. L. Dindorf, 259, 1.

²⁶⁰ *ibidem*, 48, 16.

²⁶¹ *Strommata*, Migne 9, 361 A.

²⁶² Dionys. Areopag., Migne 3, 913 A.

²⁶³ IG XII 1, 913.

²⁶⁴ Migne 18, 168 A; уп. и Manetho, *Apotelesmata*, ed. A. Koechler, Berlin (1958), 3, 212.

²⁶⁵ *Les „Mémoires“ de Sylvestre Syropoulos...*, ed. V. Laurent, Paris, (1971).

²⁶⁶ *ibidem* — „монашко одело“, 456, 16; 522, 11, 14; „краљевска одора“, 458, 4; „положај тела“, 464, 18

χειρὶ καὶ νεύματι τὸν λέγοντα. Сложеница *πρόσχημα* јавља се у истом тексту у познатом значењу *само изјед, њараван, изјовор*:

καὶ ἔπεμψεν ὁ πάππας τὸν ἱερομόναχον Ἀμβρόσιον, δὲ ἦν ποικίλος μὲν καὶ πανοῦργος, πρόσχημα δὲ περιεείμενος εὐλαβείας. . .

* * *

Настављајући Кикеронову неодлучност, европска терминологија никад није коначно превела реч *σχῆμα* са грчког, те је она остала у свом оригиналном облику, мењајући у понечему и облик и значење. Њена терминолошка погодност наставила се пре свега Платоновим значењем *јлан, нацрп*, често у контаминацији са најширим значењем *облик*. Али је реч остала жива и у наследницима класичних језика, новогрчком и италијанском. У новогрчком *σχῆμα* има нова конкретна значења, *ко салуширање, војна ознака, формаш књије* и сл., која настају поједностављивањем, спецификацијом или сужавањем значења *облик, сџав*. Семантички живљи део представљају сложенице, нарочито оне са *ἀ-*, негативног значења, које дају читаву серију формирања у говорном језику, са значењем *ружан*: *ἀσκημοῦλα, ἀσκημομοῦρης, ἀσκημοπρόσωπος*; позитивна сложеница не доживљава тако бујан развој, и говорном језику не доноси ништа ново. Показатељ живости и снаге наше речи у средњовековном грчком је и топоним *Σχηματάρ(ον)* (код Тебе). Суфикс је вероватно у вези са лат. *-agius*, и указује да име није старије од 13—14в.²⁶⁷

У италијанском се очувало учено *schema*, са значењем „план, нацрт“. *Scemo* — „будала“ тумачи се²⁶⁸ помоћу *semis, semus*, па би семантички развој био „пола — полутан“. У немогућности да се овде упустимо у подробно етимолошко испитивање, наводимо само да би значење могло да се развије и из позоришног — „*накинђурена ђојава, намешџен, љрерушен лик*, са наглашеном нијансом неаутентичности, која се појављује и у словеначкој позајмленици из италијанског: *шема — накинђурени љуџак*. У јужноиталијанским дијалектима сачувана је грчка позајмица *ašimo*²⁶⁹ која значи *ђаво*: новогрчко *ἀσκημος* *ружан*, дало је у описној или можда апотропајској употреби такво значење. У старословенском и албанском сачуван је облик *skima*²⁷⁰ за свештеничку одећу, док је у

²⁶⁷ у истоименом селу нам је један старији човек објаснио да име села значи „знак старог града“, што је очекивана ајтјологија после богатих ископавања, али је занимљива због замене *σχῆμα* — *σῆμα*.

²⁶⁸ в. Meyer—Lübke s. v.

²⁶⁹ *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienisches Gräzität*, ed. W. Rohlfs Tübingen (1936).

²⁷⁰ P. Skok, *Etimologijski rječnik*, Загреб (1971—74).

румунском очувано једно од најживљих античких значења *лажни изглед, ойсена*.²⁷¹ Тако би изгледало да је реч *σχῆμα* оставила окоштали терминолошки облик у европском ученом речнику, док је у балканско-апенинском простору оставила трагове позајмица неколико различитих значења, употребљаваних и данас у говорном језику.

Београд.

Светлана Којић-Слајшак.

DODATAK

L'étude de C. Sandoz est d'un caractère onomasiologique, et l'examen du mot *σχῆμα* n'est qu'un article dans le discours les notions de „forme“ en grec ancien. De cette distinction d'ordre méthodologique résultent quelques différences qu'on exposera ici. Par exemple, C. Sandoz n'a pas besoin de s'occuper du composé *πρόσχημα* qui s'éloigne du champ sémantique „forme“, et c'est le même cas avec les traductions et translittérations en latin. De point de vue de notre étude, il est nécessaire que l'évolution sémantique soit documentée justement dans l'interaction de *σχῆμα* et de *πρόσχημα*, dans les exemples latins et dans les documents épigraphiques. Ainsi on traitera ici seulement les cas où notre point de vue dans l'analyse d'un même texte diffère de celle de C. Sandoz.

Eur. Tr. 470: la traduction de Sandoz „convenance, il y a lieu“ — *ἔχει τι σχῆμα*, n'accentue suffisamment la désespérance et le vide qui suivent l'exclamation „O dieux!...“ et signalent une signification négative, une „forme dépourvue du sens, un rite inutile“.

La notion „figure de la danse“ est vraiment statique, comme le confirme C. Sandoz, mais le collectif *σχῆματα* fournit la notion de „série de mouvements — danse“, qui, à son tour, provoque la notion „danse“ même au singulier — Ar. Vesp. 1485. Cela montre l'existence secondaire d'une notion dynamique.

Hec. De prisc. med. 1,2: *σχῆμα* avec une notion „forme d'une science en totalité“ n'est pas prise en considération par C. Sandoz.

Quant à la figure d'exclamation périphrastique *ὦ σχῆμα* chez les tragiques, C. Sandoz pense qu'elle représente „l'appauvrissement de la notion“ (p. 89). Il nous semble que cette série d'exemples fournit bien la notion négative de „forme vide, image qui a perdu sa contenance“, et qui apparaît toujours comme le signe d'amertume profonde du héros, au moment où il se trouve devant l'objet dépourvu de sens ou de valeur émotive: Philoctète devant son antre, désarmé, Admète devant son palais après les funérailles de sa femme aimée, Hécube qui pense à son foyer détruit, etc.

La signification „air feint, faux“, ne résulte principalement d'évolution sémantique du verbe dénommatif *σχηματίζω*, elle provient des usages où *σχῆμα* signifie „air, costume feint, faux“: une femme déguisée en homme — Ar. Eccl. 148—150, 478—482, 503, un homme déguisé en femme Eur. Bacc. 832, Dionysse déguisé en Héraclès — Ar. Ran. 460—465.

Enfin, la réponse de Bdélécion — Ar. Vesp. — *εὐσχημόνως* n'est pas „dans une bonne posture (se coucher à la table)“ comme le traduit C. Sandoz, mais, conformément au caractère plutôt indécent du héros, „décentement“.

²⁷¹ Meyer—Lübke, s. schema: steamătă.

BIBLIOGRAFIJA

I Синтезе и студије

- Benveniste, E. *Problèmes de linguistique générale* (1966), Paris
- Bissinger, M. *Das Adjektiv μέγας in der griechischen Dichtung* (1966), München
- Brandenstein, W. *Griechische Sprachwissenschaft I (Einleitung, Lautsystem, Etymologie)* (1954), Berlin
- Broccia, Gi. *Logistoricus — per la storia del Termine* (1971) Citta di Castello
- Corlu, A. *Recherches sur les mots relatifs à l'idée de prière d'Homère aux tragiques* (1966), Paris
- Darmesteter, A. *La vie des mots...* (1927), Paris
- Debrunner, A. *Griechische Wortbildung* (1942), Berlin
- Debrunner, A.—Hoffmann, O. *Geschichte der griechischen Sprache I—II* (1953), Berlin
- Doyle, R. E. *The use and meaning of ἄτη in the seven extant plays of Aeschylus* (1965), Cornell University
- Handschr, E. *Die Farb- und Glanzwörter bei Homer und Hesiod, in den homerischen Hymnen und den Fragmenten des epischen Kyklos* (1970), Wien
- Hus, A. *Docere — étude de sémantique* (1965), Paris
- Kainz, F. *Philosophische Etymologie und historische Semantik. Sitzungsberichte der Ost. Akad. der Wiss., Philosophisch-historische Klasse 262, Bd. 4* (1969), Wien
- Kiefner, W. *Der religiöse Allbegriff des Aischylos. Untersuchungen zur Verwendung von πᾶν und dergleichen als Ausdrucksmittel religiöser Sprache* (1965), Hildesheim.
- Latacz, J. *Zum Wortfeld „Freude“ in der Sprache Homers* (1966), Heidelberg.
- Loche, J. P. *Untersuchungen zu ἱερός, hauptsächlich bei Homer* (1963), Bern
- Long, A. A. *Language and Thought in Sophocles. A Study of Abstract Nouns and Poetic Technique* (1968), London
- Lyons, J. *Structural Semantics — An Analysis of part of Vocabulary of Plato* (1963), Oxford
- Marković, M. *Dijalektička teorija značenja*² (1970), Beograd
- Meillet, A. *Après d'une histoire de la langue grecque*⁷ (1955), Paris
- Monteil, P. *Beau et laid en Latin. Étude de vocabulaire* (1964), Paris
- Monssy, C. *Recherches sur τρέφω et les verbes grecs signifiant nourrir* (1969), Paris
- Porzig, W. *Die Namen für Satzinhalte im Griechischen und im Indogermanischen* (1942), Berlin
- Porzig, W. *Das Wunder der Sprache*² (1957), Bern
- Reiter, G. *Die griechischen Bezeichnungen der Farben Weiss, Grau und Braun* (1962), Innsbruck
- Schütrumpf, E. *Die Bedeutung des Wortes ethos in der Poetik des Aristoteles* (1970), München
- Schwyzer, E. *Griechische Grammatik I—II*, (1939—1950), Berlin
- Scrapat, Gi. *Parrhesia, Storia del termine e delle sue traduzioni in latino* (1964), Brescia
- Sperber, H. *Einführung in die Bedeutungslehre*⁸ (1965), Bonn
- Sprute, J. *Der Begriff der Doxa in der platonischen Philosophie* (1962) Göttingen
- Stenzel, J. *Philosophie der Sprache* (1934), Berlin
- Struck, E. *Bedeutungslehre*² (1954), Stuttgart
- Sörbom, G. *Mimesis and Art. Studies in the origin an early development of an aesthetic vocabulary* (1966), Upsala
- Ullman, S. *The Principles of Semantics* (1957), New York
- Vicaire, P. *Recherches sur les mots désignant la poésie et le poète dans l'oeuvre de Platon* (1964), Paris
- Wegner, M. *Untersuchungen zu den lateinischen Begriffen socius und societas* (1969), Leipzig
- Wundt, W. *Völkerpsychologie [Sprache]* (1911—12), Leipzig
- Zvegincev, V. A. *Semasiologia* (1957), Moskva

II Специјални речници и приручници

- Allen, J. T. — Italie, G. *A Concordance to Euripides* (1954), Leiden
- Ast, D. F. *Lexicon Platonicum* (1908), Leipzig

- Bétant, E. A. *Lexicon Thucydideum* (1847), Paris
 Chantraine, P. *Dictionnaire etymologique de la langue grecque* (1970), Paris
 Collard, C. *Supplement to the Allen—Italie Concordance* (1971), Leiden
 Du Cange, Ch. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis...* (1688 — repr. 1954) Lyon; Graz
 Ellendt, F. *Lexicon Sophocleum* (1872 — repr. 1958), Leipzig
 Frisk, H. *Griechisches Etymologisches Wörterbuch* (1954—1970), Heidelberg
 Herwerden, H. *Lexicon Graecum suppletorium at dialecticum* (1910) Leipzig
 Holmes, D. H. *Index Lysiacus* (1895 — repr. 1965), Leiden
 Italie, G. *Index Aeschyleus* (1955), Leiden
 Lampe, G. W. H. *A patristic Greek Lexicon* (1961), Oxford
 Mauersberger, A. *Polybios-Lexiconi I—II* (1959—1961), Berlin; do k
 Mugler, Ch. *Dictionnaire historique de la terminologie géométrique des Grecs* (1958), Paris
 Nachmanson, U. *Erotian — Vocum Hippocraticum collectio* (1918), Uppsala
 Pokorny, J. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* (1959), Berlin
 Preisigke, F. *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden* (1927) 2 Lief. hrsgb. von E. Kießling (1969)
 Preuß, S. *Index Demostenicus* (1892— repr. 1965), Leiden
 Preuß, S. *Index Isocrateus* (1904— repr. 1963), Leiden
 Risch, E. *Wortbildung der homerischen Sprache*² (1974), Berlin—New York
 Rohlf, G. *Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität* (1930), Halle
 Rohlf, G. *Lexicon graecanicum Italiae inferioris*² (1964), Tübingen
 Schmidt, J. H. H. *Handbuch der Lateinischen und Griechischen Synonymik* (1889— repr. 1965), Leiden
 Skok, P. *Etimologijski Rječnik hrvatskoga ili sprskoga jezika* (1970—1974), Zagreb
 Todd, O. J. *Index Aristophaneus* (1932), Oxford
 Wytttenbach, D. *Lexicon Plutarchum* (1843), Leipzig

III Колекције текстова, епиграфска и папиролошка издања

- Ancient Greek Inscriptions in British Museum* (1893—1916), Oxford
Berliner Griechische Urkunden/Egypt. *Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin* (1892—1937), Berlin
Corpus scriptorum Historiae Byzantinae, ed. L. Dindorf (1831), Leipzig
Dialektinschriften, ed. Collitz (1899), Göttingen
Epigrammata Graeca, ed. G. Kaibel (1878), Berlin
*Die Fragmente der Vorsokratiker*⁵ ed. Diels—Kranz (1936), Berlin
The Greek Anthology — Hellenistic Epigrams ed. A. S. F. Gow—D. L. Page (1965), Cambridge
Greek Papyri in the British Museum ed. F. C. Kenyon, H. I. Bell (1893—), London
Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats—Universitäts Bibliothek (1911—1924), Berlin—Leipzig
Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes ed. R. Cagnat (1927), Paris
Inscriptionen von den dorischen Inseln ed. W. Peck, *Abhandlungen der Säch. Akad. der Wiss. zu Leipzig*, Bd. 62, Heft 1 (1968)
Inscriptiones Graecae (1873—1939), Berlin
Jews and Christians in Egypt ed. H. I. Bell—W. E. Crum (1924— repr. 1972), London
Orientis Graeci Inscriptiones selectae ed. W. Dittenberger (1960), Hildesheim
Oxyrinchus Papyri ed. B. P. Granfell, A. S. Hunt (1898—), London
Patrologiae cursus completus. Series graeca ed. J. P. Migne (1857—66), Paris
Papyri della Società Italiana (1907—), Firenze
Papyri Florentini, documenti publici e privati dell'eta romana e bizantina ed. G. Vitelli — D. Comparetti (1906—15), Milano
Papyrus grecs d'époque byzantine ed. J. Maspero (1911—1916), Cairo
Roman Documents from the Greek East ed. R. K. Sherk (1969), Baltimore
Supplementum Epigraphicum Graecum ed. J. J. E. Hondius (1923—), Leipzig
Sylloge Inscriptionum Graecorum ed. W. Dittenberger (1960), Hildesheim
Tragicorum Graecorum Fragmenta ed. A. Nauck (1964), Hildesheim

R É S U M É

Svetlana Kojić — Slapšak: LA TRANSFORMATION SÉMANTIQUE DU MOT GREC σχῆμα, DE SES DÉRIVÉS ET COMPOSÉS, ET SES TRADUCTIONS

Le dérivé posthomérique σχῆμα (le mycénéen *e-ke-ma-te*, *e-ke-ma-pi*, hom. ἔμα, n'ont pas eu, semble — *t*-il, l'influence sémantique sur σχῆμα), apparaît lié aux noms de Thalès et d'Héraclite, *Vorsokr.*⁵ I 73, 142, puis aux noms des pythagoriciens *Vorsokr.* I 402, 442, 448, 466, signifiant le plus souvent „figure géométrique“. L'évidence textuelle remonte à Phrynichus, ALG fr. 1, où σχῆμα signifie „figure de la choréographie“. La famille des mots se multiplie chez Eschyle avec σχηματίζω, μεγαλοσχημων, pendant que σχῆμα signifie „tenue, apparence remarquable“ — *Septem* 488. Hérodote présente l'usage de la langue parlante, où le geste accompagne et ironise le sens du mot prononcé avec un euphémisme trompeur — σχηματία (ou σχήματα), 6. 129: „figures, mouvements de la danse obscène“. Le composé πρόσχημα montre le caractère double, le sens du „décor“, mais aussi du „prétexte“ — 6, 44; 7, 157; 9, 87. Hippocrate utilise σχῆμα pour „forme des organes“, mais, dans le même passage, pour „forme d'une science en totalité“, *V. med.* 1.2. Gorgias utilise la formule σχῆμα, χρώμα, σῶμα — *Vorsokr.* II 94. Le témoignage d'Aristote montre que les atomistes ont traduit σχῆμα par ὁσμός — *Metaph.* 985 a 4, *De anima* 404 a 2, 405 a 11. Sophocle a la signification „costume national“ pour σχῆμα — *Ph.* 222—225, pour le composé πρόσχημα la signification „prétexte“ — *El.* 525. et „décor, gloire“, ibidem 628. Dans *Ph.* 952 apparaît la figure d'exclamation ὦ σχῆμα... avec un nom au sens défini et au génitif, exprimant la notion de „forme dépourvue de la contenance, forme vide“. Chez Euripide, σχῆμα est le terme de la danse, *Cycl.* 221. Exclusivement, le composé εὐσχημων est employé en mauvais sens — *Med.* 579—587, pour préciser la conduite amoureuse de Jason. L'exclamation ὦ σχῆμα... apparaît dans *Alc.* 911, *Hec.* 619, élargie dans *Med.* 1071. Aristophane donne la notion de „costume national (d'un Perse)“, *Ach.* 62—65, „costume“ *Eq.* 1331, „apparence personnelle“, avec βάδισμα — *Vesp.* 1170, mais surtout de „costume faux, déguisement pas réussi“ — *Ecll.* 148—150, 478—482, 503; *Ran.* 460—465. Σχῆμα apparaît aussi comme „attitude“ dans un contexte moralisant — *Ran.* 538. Autrement, utilisé en singulier, comme „danse“ — *Vesp.* 1485, et dans le même sens en pluriel et en figure étymologique avec σχηματίζω — *Pax* 323—4. Πρόσχημα signifie „décor, splendeur (de la tragédie)“ — *Ran.* 913. Dans le cas de Platon, notre interprétation diffère de celle de Ch. Mugler (v. la bibliographie) sur les points suivants: *Leg.* 685 c — σχῆμα avec οὐ μικρόν n'est pas „forme d'état, gouvernement“, mais renommée, prestige; 737 d, σχῆμα signifie „plan, esquisse“, pas „forme de législation“; *Tim.* 22 — il ne s'agit pas de „genre littéraire, mais de „forme de mythe“ puisqu'on parle du contraste mythe—vérité. Platon donne de nombreux exemples de sens „feindre, dissimuler“ pour le verbe σχηματίζω — *Prot.* 317 a, 342 b, *Gorg.* 511 d, et „conduite fausse, posée“ pour le dérivé σχηματισμός — *Rsp.* 494 d. Le verbe σχηματίζω est aussi employé comme le terme stratégique — *Rsp.* 526 d. La formule de définition σχῆμα — σῶμα apparaît dans *Crat.* 423 a, et avec α-privativum — *Phaedr.* 247 c. Le composé πρόσχημα pour „prétexte“ — *Prot.* 316 d, 317 a, ironiquement comme „décor“ — *Rsp.* 495 d. Les composés εὐσχημοσύνη, ἀσχημοσύνη définissent „beauté — laideur“ — *Conv.* 196 a; avec une implication morale, *Theaet.* 174 c (avec ἀ-), *Hipp. min.* 374 b (avec εὐ-); ce dernier cas a comme le contraire αἰσχροὶ καὶ πονηροὶ σχήματα, et enfin εὐσχημων — *Rsp.* 413 e, comme la qualité des gardiens. Σχῆμα seul montre une richesse particulière en significations: „position, profession“ — *Pol.* 268 c, 275 a, 290 a; „figures de la danse, mouvements“ — *Leg.* 654 e, 655 a, b, c, avec μέλος et χορεία; „costume, apparence“ — *Alc.* 135 d, et enfin, une signification radicalement négative, „les mouvements, actions posées, trompeuses“ — *Epin.* 989 c.

Lysias (incertain *And.* 6, 73) concrétise la signification du composé πρόσχημα en lui donnant la nuance de „paravent“. Isocrate présente son oeuvre ἐν μύθῳ σχήματι — *Ant.* 8, et cette fois, σχῆμα signifie vraiment „genre littéraire“; le terme de la danse σχήματα se transfère au domaine des sports — ibidem 183. Démosthène oppose les notions ἀσχημοσύνη — εὐσχημοσύνη comme les qualificatifs moraux

des esclaves et des hommes libres — *Andr.* 53. Le composé πρόσχημα est chez lui aussi „prétexte“, paravent, avec la notion négative — *Neaer.* 41, et positive — *Cor.* 173. Quant à σχῆμα, les significations sont „position, profession — *Arist.* 210, puis „tenue arrogante“ — *Mid.* 195. Xénophon répète presque toutes les significations connues: σχηματίζω „prendre une belle posture“ — *Conv.* 1,9 semble être une innovation sémantique, pendant que σχῆμα dans quelques cas enrichit les notions connues, p.e. „forme de gestion (des biens)“ — *Oec.* 2,4; „costume“ — *Cyr.* 5,1,5, „danse“ — *Conv.* 2,15,16, 17, enfin „position stratégique“ — *An.* 1, 10, 10, mais ici c'est σχῆμα, pas le dérivé σχηματίζω, qui prend cette notion. Thucydide emploie πρόσχημα comme terme diplomatique et politique „prétexte“ — 1, 96; 3, 82, et aussi avec une nuance négative. Σχῆμα signifie „forme de l'état, organisation étatique — 6, 89 et façon de parler, formule politique“ — 8, 89. .

Aristote est probablement l'auteur d'un terme nouveau σχηματίσις „forme contournée, perceptible“ — d'un poisson caché dans le sable, HA 537 a. Les composés avec ἀ — et εὖ — obtiennent les notions plus strictement morales: ἀσχήμων „indécent“ — *Pol.* 1336 b 14; ἀσχημονέω „montrer une lâcheté indigne“ — *Nic.* 1119 b 30, exemples analogues ibidem 1126 b 35, 1273 a 32—35; εὐσχημοσύνη signifie, à son tour, „politesse, convenance“ — *Nic.* 1128 a 25. Le dérivé σχηματίζω signifie „présenter par les mouvements, figures“ — *Poet.* 1447 a 27. Σχῆμα répète la notion de „position, profession“ — *Nic.* 1160 b 25; „structure de locution (métrique)“ — *Rhet.* 1408 b 12, 1401 a 8 — où ce dernier usage élargit le sens en „structure de la comédie“ — aussi dans *Poet.* 1448 a 36, et en pluriel, σχήματα comme „formes fixées (de la comédie)“, ibidem 1449 a 36 — b 4, 1449 a 1—6: enfin „représentation scénique“, c'est à dire le contenu de μίμησις — *Poet.* 1462 a 3. Théophraste utilise σχῆμα pour „forme (d'une feuille)“ — *HP.* 3, 10, 3, et aussi pour la forme plus généralement, „toute forme“ — *Sens.* 60—62, *Od.* 64. Σχῆμα seul signifie „position, phénomène astrologique“ — *Metaph.* 27, substituant σχηματισμὸς d'Aristote. Dans *C. P.* 9, 4, 10, le terme nouveau de Théophraste, σχηματοποιέω substitue σχηματίζω. Les composés εὐσχήμων, ἀσχήμων ont la notion morale, sans définir les relations esclave — homme libre, — *Char. Pro.* 3, 4/1.

Chez Théocrite, σχῆμα signifie „l'air endimanché“ — X, 32—35. Dioscoride utilise σχῆμα pour „costume“ — XXII et Machon comme le terme érotique de „figura Veneris“ — XXI, XVII. Ménandre donne la notion de „profession“ — *Aspis* 1—4, puis „costume, apparence caractérisée par le costume professionnel“ — *Sicyon.* fr. 2; un exemple de changement sémantique plus radical est la notion de „substituant, mannequin“ — *Aspis* 345, où il s'agit de σχῆμα qui va substituer l'homme proclamé mort. Les composés avec ἀ — et εὖ — ne changent pas leur notion morale — frs. 274, 521, 634.

Polybe polarise les notions morales à l'aide des composés εὐσχήμων — ἀσχήμων „digne — indigne (paix, retraite, armistice etc.)“ — 3, 40, 13; 5, 110, 11; 4, 12, 10; 4, 51, 9; 5, 75, 6; 28, 7, 12; 36, 2, 1; 36, 2, 3. Πρόσχημα apparaît comme „gloire, décor“ — 3, 15, 3 Plutarque emploie le dérivé σχηματισμὸς pour la notion „apparence feinte, artificielle“ — *Num.* 3, 1, *Arat.* 49, 1, et sans nuance négative, *Dem.* 9, 3. Le verbe σχηματίζω signifie „faire un geste offensif (probablement obscène)“ — *C. Gracch.* 13, 4. Σχῆμα a pris la notion de πρόσχημα „prétexte“ en mauvais sens — *Galb.* 15,4, *Dio* 16,1, mais conserve aussi la notion „forme de gouvernement“ — *Galb.* 15, 4. Πρόσχημα est concrétisé en „protection, rempart, tête de point“ — *Alex.* 17, 1. Les termes connus de σχῆμα se conservent chez Plutarque, „figure de la danse“ — *Conv.* 732 f., „figure géométrique“ — 719 d. Lucien est, paraît-il, l'inventeur d'une nouvelle notion ironique de σχῆμα — „costume, apparence de philosophe charlatan“ — *Nigr.* 25, *Iup. tr.* 16, *Tim.* 54, *D. Mort.* 10, 8, *Fug.* 13 (ici le verbe σχηματίζω) avec la même notion — „prendre l'air de philosophe charlatan“). Cette notion se répète chez Alciphron (*Thais* ad *Euth.*).

Les auteurs latins ont translittéré et traduit le mot σχῆμα. Translittéré, il apparaît chez Plaute, *Amph.* 117 comme „costume“. Cicéron emploie le mot grec. *Top.* 8, 34 et le traduit par *ornamentum* (ibidem) et par *figura* *De opt.* 7, 23. L'auteur anonyme de *Her.*, 3,9,20, traduit σχῆμα par *motum* (*corporis*), qui correspond aux σώματος σχήματα, *Dion. Hal.*, *Dem.* 53. *Habitus*, qui a les parallèles étymologiques avec σχῆμα, sert de traduction pour *εξῆς* — *Cic. Inv.* 2,53,160. Sénèque le Rhéteur dans a locution „non schemate sed directo“ — *Contr.* 2,4,10,199, utilise le mot dans le

sens de „locution vide, figure stylistique qui cache le vrai sens“. Martial, avec *schema dubium*, III 68, implique la „figure qui cache le contenu indécent“, et Pétrone, *Cena* 44, *Sat.* 126 „figure vide de rhétorique (le contraire des mots simples et directs)“. Quintilien traduit *σχῆμα* par *figura* — *Inst. or.* 4,5,4; 9,1,14; 9,1,27. Apulée utilise *corporis schemis ac motibus* dans le sens „par des postures et mouvements“ — 4,20. Chez Suétone, *schema* est un terme érotique, *Tib.* 43.

Les monuments épigraphiques et papyrologiques donnent des exemples inattendus de changements sémantiques. *Εὐσχημοσύνη* devient le terme de la manumission — *Dialektisch.* 2,1708, IG I 9, 189. Signifiant „titre, qualité“ — POxy 2986, OGI 669; comme terme des fonctions et des fonctionnaires des rites et des mystères — IG II *Suppl.* (597), c, 8,619, b 36, IG V 1,1390,42; 2,265,20. Enfin, *Εὐσχημων*, *Εὐσχημος* apparaissent comme noms personnels — IG III 1, 1023, 1056, 1113, 1132, 1233, 1255 b; IG XII 5,337; 8,216,10, et dans *Sud.* s. v; le nom féminin *Σὺσχημονίς* dans IG XII 5, 443; 7, 354, 355. *Σχῆμα* sert de notion „statue, figure de tombeau“ — OGI 526, et le déminutif *σχηματίον* pour le tombeau d'un enfant — *Epigr. Gr.* 874 a, 955, et dans la même signification, dans la formule de malédiction pour les violeurs des tombeaux, toujours avec *μορφή* — IG III 2, 1417, 1418, 1419, 1420, 1421. *Σχῆμα πορφύρας* traduit lat. *latus clavus* — *Inscr. gr. ad res Rom. pert.* 1422, et *σχηματιαίους insigniis ornatus* — *Suppl. Epigr.* 1, 318.

Dans le texte biblique, *Ies.* 3, 16, 17, *σχῆμα* subit un changement spectaculaire, signifiant *αἰδοῖον*: il ne s'agit pas d'un confondement avec *ἄσχημοσύνη*, bien que ce mot aussi prend une notion semblable, *Jews and Christ. in Egypt*, 1915; le terme érotique connu ne change son sens de „posture érotique“ dans cette direction et c'est plutôt le résultat d'une spécification de la notion „apparence—apparence caractéristique — indice (cf. *σχῆμα βασιλικόν, μετρός*, chez Platon)—ce qui caractérise“); une parallèle serbo-croate du changement sémantique est *znak* qui signifie aussi „signe (masculin, féminin)“, c'est à dire *pudendum*.

Dans les contextes chrétiens, *σχῆμα* signifie „costume de moine“, et un bon nombre des nouvelles formations, composées et dérivées sont créées pour la costumographie ecclésiastique; un moine jure par son habit — *Gr. Papyri in Brit. Mus.* 1729, un autre est accusé de l'avoir déshonoré — *Sammelbuch* IV 7449. Les notions connues sont aussi conservées: „position sociale, profession“ — J. Malalas, CSHB 259, 1, „phénomène naturel“ ibidem 418,16. Chez Sylvestre Syropoulos, *σχῆμα* signifie „geste“, et *πρόσχημα* prétexte“, continuant ainsi une tradition sémantique exceptionnelle.

Pendant que les langues européennes ont conservé les notions des textes classiques, les langues balkaniques ont quelques notions de la langue parlée, provenant des relations vives avec les Grecs, comme *skima* en vieux-slave et albanais, pour „habit de moine“. En grec moderne, à côté des usages comme „format“, „salutations“, „signe militaire“, les plus nombreux sont les composés avec *ἀ-* tous avec le sens „laid — laideur“. Un de ces composés en parlars grecs d'Italie — *āsimo* prit la notion apotropaïque „diable“. Le roumain *steamătă* „apparition, mirage“ conserve un des changements sémantiques les plus radicaux du mot. Enfin, un toponyme avec le suffixe latin *-arius*, *Σχηματάρ(ον)* près de Thèbes est conservé.